

Länsstyrelsen
Västmanlands län

AVDELNINGEN FÖR SAMHÄLLSBYGGNAD

Vattenanknutna kulturmiljöer i Västmanlands län

Svartåns avrinningsområde

Författare: Margareta Boije och Kerstin Fogelberg

LÄNSSTYRELSENS RAPPORTSERIE

Rapport 2013:27

Titel: Vattenanknutna kulturmiljövärden i Västmanlands län

Författare: Margareta Boije och Kerstin Fogelberg

Kulturmiljöfunktionen

Samhällsbyggnadsenheten

Länsstyrelsen i Västmanlands Län

Dnr: 436-3576-12

Kartmaterial: ©Lantmäteriet

Omslagsbild: Stensatt kanal vid Backa kvarn, Skultuna. **Foto:** Margareta Boije

Rapporten går att ladda ned som pdf-fil från Länsstyrelsens webbplats:

www.lansstyrelsen.se/vastmanland

Förord

Människan har under århundraden använt vattnet i landskapet och har i hög grad påverkat sjöar och vattendrag genom fysiska ingrepp. De flesta av våra vattendrag är formade av lång tids hävd och bruk, t.ex. sjösänkningar (för att vinna odlingsbar mark), rätningar och utdikningar. Historiskt sett har vattendragen ingått tillsammans med andra naturresurser i ett brukningssystem. Landskapets hydrologi har i alla tider varit en viktig förutsättning för människans bruk av marken och för bebyggelsens framväxt.

En stor del av vårt kulturarv och vår kulturhistoria är därför kopplad till sjöar och vattendrag. Alltsedan stenåldern har människan valt att bosätta sig vid vatten och många centralbygder har vuxit fram längs vattendrag. Vattendragen har nyttjats flitigt för fiske, tvätt, försvar, transporter, samfärdsel, flottning och kraftutvinning. Alla de här verksamheterna har avsatt spår i landskapet, som berättar om tidigare människors livsvillkor, resursnyttjande, teknik, föreställningar, svårigheter och glädjeämnen. För att även framtida generationer ska få uppleva dessa berättelser, är det viktigt att bevara och vårda de vattenanknutna kulturmiljöerna.

Människans historiska nyttjande av vatten har dock gett upphov till en del problem för miljön, naturen och vattenkvaliteten. Enligt EU:s vattendirektiv ska alla vatten ha en god ekologisk och kemisk status. För att uppnå förbättrade ekologiska och biologiska förhållanden i och vid sjöar och vattendrag behöver åtgärder vidtas, som exempelvis borttagande av vandringshinder eller genom biotopvårdande åtgärder. Dessa åtgärder kan leda till att miljöer med höga kulturhistoriska värden förvanskas om åtgärderna inte utförs med varsamhet och med beaktande av kulturmiljön.

För att kunna ta till vara på de vattenanknutna kulturmiljöerna och samtidigt genomföra åtgärder som bidrar till god ekologisk status i vattendragen krävs det att Länsstyrelsen har ett tvärsektorielt syn- och arbetssätt. Syftet är att effektivisera och kvalitetssäkra åtgärder i vattendragen ur både ett kulturmiljö- och vattenförvaltningsperspektiv. En annan förutsättning är att det finns kunskaps- och planeringsunderlag för samtliga berörda intressen.

Länsstyrelsen i Västmanland har mellan åren 2012-2014 arbetat med att ta fram kulturhistoriska kunskapsunderlag för Västmanlands prioriterade vattendrag. Projektets effekt förväntas bli en förbättrad kunskap om de vattenanknutna kulturhistoriska värdena, vilket bidrar till att hitta lösningar för att ta tillvara kulturmiljövärdens intressen vid konkreta åtgärdsförslag.

I denna rapport behandlas Svartåns avrinningsområde, som är den andra i raden av fyra rapporter från länet; Hedströmmen, Kolbäcksån, Köpings- och Sagån samt Svartån. Målet är att de avrinningsområdesvisa rapporterna ska göra det möjligt för kulturmiljövärden att hitta kompromisser och möjliggöra avvägningar mellan intressen i samband med åtgärder i vattendragen.

Kerstin Fogelberg

T.f. Avdelningschef

Margareta Boije

Antikvarie

Innehåll

Förord	3
Sammanfattning	7
1 Inledning	8
1.1 Bakgrund	8
1.2 Syfte	8
1.3 Fältinventering och värderingsmetodik	9
1.4 Utvärdering	11
2 Svartåns avrinningsområde	11
2.1 Området kring Svartåns källflöden	14
2.1.1 Härads hytta – hytta och bebyggelse med medeltida anor	15
2.1.2 Värllingsberg och Gammelhärad	21
2.1.3 Nyhyttan	26
2.1.4 Olsbenning – Bergsmanshyttor och hamrar med lång tradition	33
2.2 Bennebo hytta och hamrar	40
2.3 Karbenningby – komplex hyttmiljö	45
2.4 Landfors/Långsjö hytta, Hästbäcks bergsmanshytta- och hammare samt Örbäcks bergsmanshytta och hammare	50
2.5 Stora Klingbo -hyttområde	56
2.6 Bergshyttan – Västerfärnebo socken	60
2.7 Sågdammen – ett okänt hytt- och hammarområde	62
2.8 Hörnsjöfors och Prästhytteån	65
2.9 Gärsjöbäcken– omfattande vattenverksamhet	73
2.10 Från Sigulsqvarn till Svanå bruk	77
2.11 Kättsta	84
2.12 Harakers kvarn	88
2.13 Skultuna –anrikt mässingsbruk	91
2.14 Forsby och Åkesta	98
2.15 Falkenbergiska kvarnen	104
2.16 Turbinhuset	108
Litteratur	112

Sammanfattning

I de norra delarna av Svartåns avrinningsområde, där naturmiljön domineras av Bergslagens skogsområden, präglas de vattenanknutna kulturmiljöerna av tidigt etablerad järnproduktion. Här påträffas framför allt hyttanläggningar som grundats och drivits av bergsmän, både enskilt och i lag.

Längre söderut i avrinningsområdet där naturmiljön övergår till slättbygd och madmarker får kulturmiljön en mer agrar inriktning med lämningar efter kvarnar och småindustrier.

I övergången mellan skogsmark och slättbygd har några större bruksmiljöer etablerat sig.

Inom avrinningsområdet har ett 20-tal vattenknutna kulturmiljöer inventerats och värderats. Detta utgör ett gott underlag vid planering av åtgärder som syftar till att förbättra vattnets ekologiska status, men också vid naturvårdsåtgärder som faunapassager m.m. Projektets effekt förväntas ge en förbättrad kunskap om de kulturhistoriska värden som är knutna till vattenförekomsten Svartån, vilket ger kulturmiljövärden ett bättre utgångsläge vid diskussioner kring konkreta åtgärdsförslag. Samtidigt får vi en förbättrad generell kunskap om de kulturmiljövärden som knyts till vattenförekomsten Svartån och det kulturlandskap som ligger i anslutning till denna.

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Projektet *Inventering och värdering av vattenanknutna kulturmiljövärden inom Norra Östersjöns vattendistrikt*, genomfördes 2009–2010 och finansierades av Vattenmyndigheten för Norra Östersjöns vattendistrikt. Projektets huvudsyfte var att ta fram ett kunskaps- och inventeringsunderlag av vattenanknutna kulturmiljövärden inom Norra Östersjöns vattendistrikt. I det arbetet ingick att karaktärisera, översiktligt beskriva, inventera och bedöma vattendragens kulturhistoriska betydelse samt att exemplifiera de vanligaste kulturspår i och vid vattendrag och sjöar. Syftet var även att undersöka hur dessa kulturspår kan beröras av eventuella fiske- och naturvårdande restaureringsåtgärder och föreslå hur dessa kan genomföras med hänsyn till och beaktande av kulturmiljövärdena som en resurs. Satsningen innefattade fältinventering av pilotområden, framtagande av fältprotokoll och kriterier för värdering.

I projektets inledning genomfördes en kulturgeografisk karaktärisering (figur 2), delvis genom GIS-analyser, baserade på befintliga underlag. Därefter valdes ett delavrinningsområde per län ut för inventering. Vid avgränsningen av inventeringsområden beaktades också områden där flera motstående intressen fanns (vandringshinder m.m.). Arbetet resulterade i ett översiktligt kunskapsunderlag. Resultaten pekade också mot ytterligare behov av kunskapsunderlag inom kulturmiljövärden för vattenanknutna kulturmiljövärden som till exempel kategoriinventeringar av dammar och flottningslämningar. Arbetet visade

Figur 1. Karta över Norra Östersjöns vattendistrikt.

Figur 2. Kulturgeografisk karaktärisering av Norra Östersjöns vattendistrikt genomfördes inför det inledande vattenprojektet 2009-2010.

också på att det fanns ett stort behov av att fortsätta kunskapsuppbyggnaden avrinningsområdesvis, där kulturmiljöer inventerades och värderades för att ha som underlag vid åtgärder som planeras av vattenförvaltningen och naturvården.

1.2 Syfte

Inom Länsstyrelsens vattenförvaltningsarbete pågår framtagande av åtgärdsunderlag för prioritering av avrinningsområden med vattenförekomster som inte uppnår, eller riskerar att inte uppnå, god ekologisk status eller god kemisk status, åtgärd 30 i Åtgärdsprogram för Norra Östersjöns vattendistrikt 2009–2015.

Länsstyrelsen i Västmanland avser därför att fortsätta arbetet med att ta fram kunskapsunderlag genom avrinningsområdesvisa översikter med fokus på prioriterade vattenförekomster (åtgärd 20). Då naturvården och vattenförvaltningen planerar för flera åtgärder för förbättra status på Svartåns vatten, valde Länsstyrelsen att under 2014 fortsätta att arbeta med Svartåns avrinningsområde (ARO) i enlighet med den metod som togs fram inom föregående projekt.

I arbetet har ingått att översiktligt beskriva, inventera och värdera kulturmiljöer. Urvalet av kulturmiljöer har skett genom att välja områden som är speciellt utpekade för fiske- och naturvårdsrestaurerande åtgärder. Genom projektet kommer kulturmiljövärden att ha tillgång till ett med natur- och fiskevården jämförbart kunskapsunderlag inför eventuella restaureringsåtgärder i sjöar och vattendrag

där kulturmiljövärden kan komma att påverkas. Materialet ska framför allt användas av Länsstyrelsens handläggare som arbetar med kulturmiljöfrågor och vattenverksamhet.

1.3 Fältinventering och värderingsmetodik

Inför värderingsarbetet sammanställdes underlagsmaterial bestående av de digitala fastighets- och terrängkartorna, det digitala fornminnesregistret (FMIS), de digitaliserade rasterkartorna; ekonomiska kartan från 1950- och 1960-talen, Häradsekonomiska kartan från 1840–1911 samt Generalstabskartan från mitten av 1800-talet. Till kartorna fogades Länsstyrelsens databas av registrerade vandringshinder och SMHI:s dammregister.

Eftersom Svartåns ARO är både yt- och innehållsmässigt omfattande gjordes en prioritering av inventerings- och värderingsinsatserna. Målsättningen var att samtliga registrerade vandringshinder samt dammlokaler skulle besökas och närområdet inventeras. För varje lokal studerades det historiska kartmaterial som finns tillgängligt i Lantmäteriets digitala arkiv för att på så sätt både hitta nya och söka fram ålder på redan registrerade lämningar. Inventeringsarbetet har utförts under våren 2014.

Den värderingsmodell som användes togs fram inom Norra Östersjöns vattendistrikts projekt *Vattenanknutna kulturmiljövärden inom Norra Östersjöns vattendistrikt - Inventering och värdering av kulturmiljöer i och/eller i anslutning till sjöar och vattendrag*. Då genomfördes fältinventering av kulturmiljöer vid vattendrag i ett antal pilotområden. Arbetet involverade utarbetande av en inventeringsblankett med tillhörande kulturhistorisk värdering av den aktuella kulturmiljön som blir föremål för fältinventering. Bedömningsgrunderna vilar på parametrar/motiv ur Unnerbäckers system och databasen Värdefulla vatten (RAÄ) och resulterar i en sammanfattande värdering i tre klasser:

- *mindre värdefullt*
- *värdefullt*
- *särskilt värdefullt*

Som motiv för värderingen anges:

- *Kulturhistoriskt sammanhang med valalternativ överensstämmande med kulturhistoriska teman enligt databasen för Värdefulla vatten*
- *Bruksvärde med valalternativ kring huruvida anläggningen/miljön fortfarande nyttjas och om det är för ursprungligt ändamål*
- *Kunskapsvärde med ja eller nej kring möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen*
- *Upplevelsevärde med valalternativ Ringa eller Stora upplevelsevärden.*

Blanketten innehåller även uppgifter om hotbilder och huruvida området helt eller delvis omfattas av bestämmelser som syftar till eller bidrar till skydd och bevarande, med mera.

2 Svartåns avrinningsområde

Svartåns avrinningsområde har sina källflöden från området strax öster om Norberg, nära länsgränsen mot Dalarna och mynnar ut i Mälaren centralt i Västerås. Nästan hela avrinningsområdet ligger inom Västmanland och kommunerna Norberg, Sala, Surahammar och Västerås. Endast en liten del av avrinningsområdet berör Avesta kommun inom Dalarnas län. Avrinningsområdet är 776 km² stort och tillhör Norrströms huvudavrinningsområde

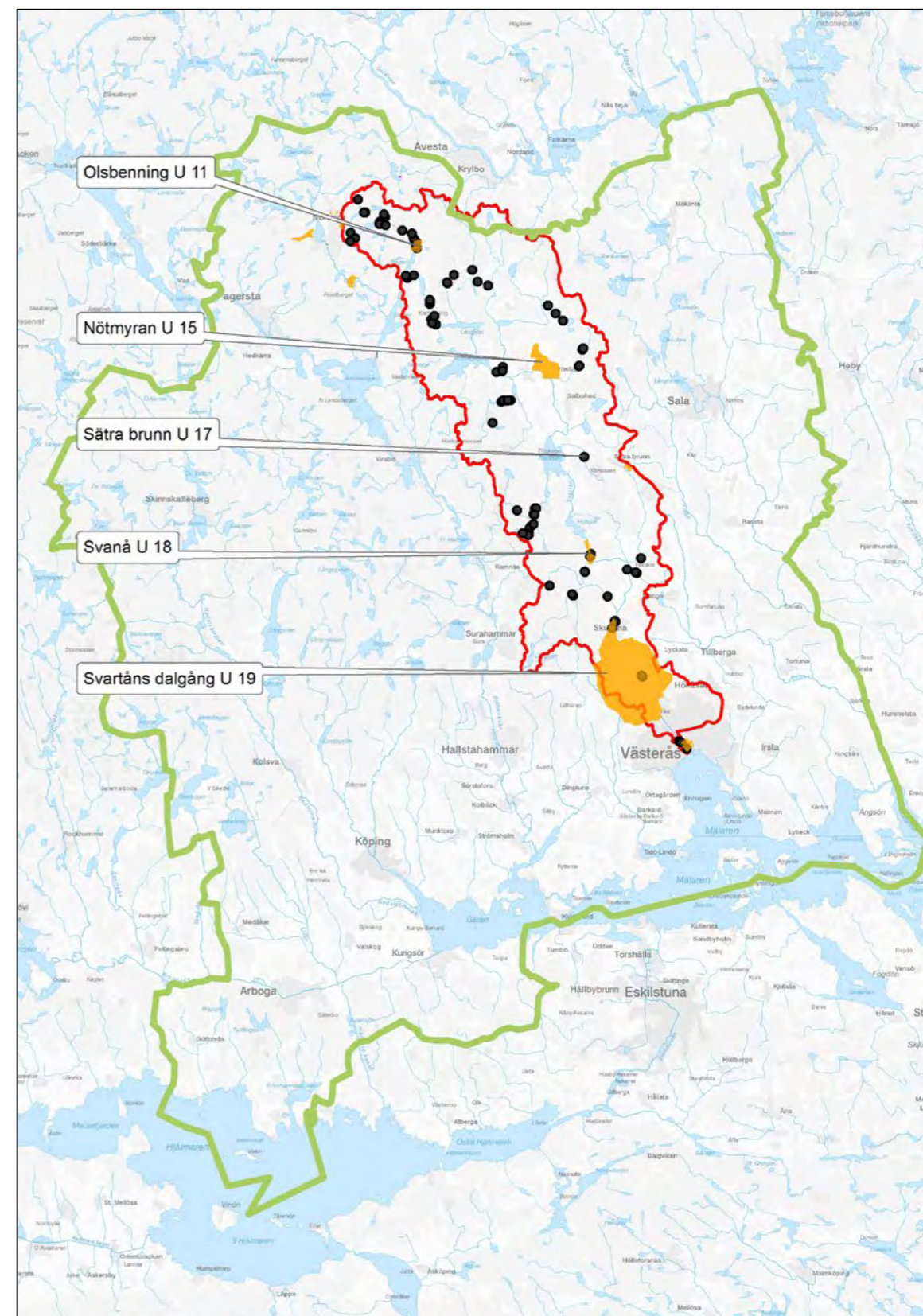
I Svartåns dalgång finns rika och välbevarade kulturmiljöer, många med koppling till vattnet och nyttjandet av vattnets kraft. Inom avrinningsområdet finns sex områden som är utpekade som riksintressen för kulturmiljövärden. Dessa utgörs av: Olsbenning (U 14) i Norbergs kommun, Nötmyran (U 15) och Sättra brunn (U 17) i Sala kommun samt Svanå (U 18), Svartåns dalgång med Skultuna bruk (U 19) samt Västerås stad (U 24) i Västerås kommun.

Inom fyra av dessa riksintresseområden finns platser med utpekade vandringshinder men det är bara kulturmiljöerna kring Sättra brunn och Nötmyran som inte direkt berörs av faunarestaurerande åtgärder. Nötmyran ska ändå nämnas i detta sammanhang eftersom den beskriver en stor del av natur- och kulturlandskapet kring Svartåns nedre lopp, framför allt kring Västerfärnebo. Motiveringen till riksintresset (U 15): *Odlingslandskap som åskådliggör ängsbrukets betydelse i äldre tid samt bymiljö som är ett pedagogiskt bra exempel på bebyggelsestrukturen i en radby. (Gårdsmiljö).*

Det som framför allt är utpekat är de sidvalls- eller så kallade madängar på fuktig eller tidvis översvämmad mark som fortfarande hävdas kring Svartåns lopp genom landskapet och de ställvis bevarade ängslador som minner om ett slätterbruk.

Figur 3. I Svartåns nedre lopp utgör de fuktiga madängarna kring vattendraget ett karaktäristiskt inslag i landskapet.

Figur 4. Svartåns avrinningsområde med områden av riksintresse för kulturmiljövärden i orange skraffering och vandringshinder markerade med svart punkt.

Figur 5. stensatt kanal till Backa kvarn i Skultuna. foto mot söder.

2.1 Området kring Svartåns källflöden

Svartåns källområde, beläget strax nordost om Norberg kring vattendragen Värlingen och Svartjärn, rymmer ett stort antal vattenanknutna kulturlämningar av skilda typer. Här återfinns bland annat hyttor och hamrar av mycket hög ålder, däribland landets och Europas äldst daterade masugn – Lapphyttan.

Värdet ligger inte enbart i enskilda lämningar eller kulturmiljöer. Genom att tillhöra ett större synnerligen komplext och ställvis välbevarat kulturmiljösystem kan ett högre kulturhistoriskt värde sättas.

På kartan nedan markeras de lämningar (med blå prick) som varit föremål för fältbesök och besiktning med anledning av utpekade vandringshinder i och i närheten av vattendraget.

Figur 6. Det hytt- och hammartäta området vid Svartåns källflöden, från Svartjärnen och sjön Värlingen strax nordost om Norberg och ner till Olsbenning vid vattendragets utlopp i sjön Bågen. Skala 1:40 000.

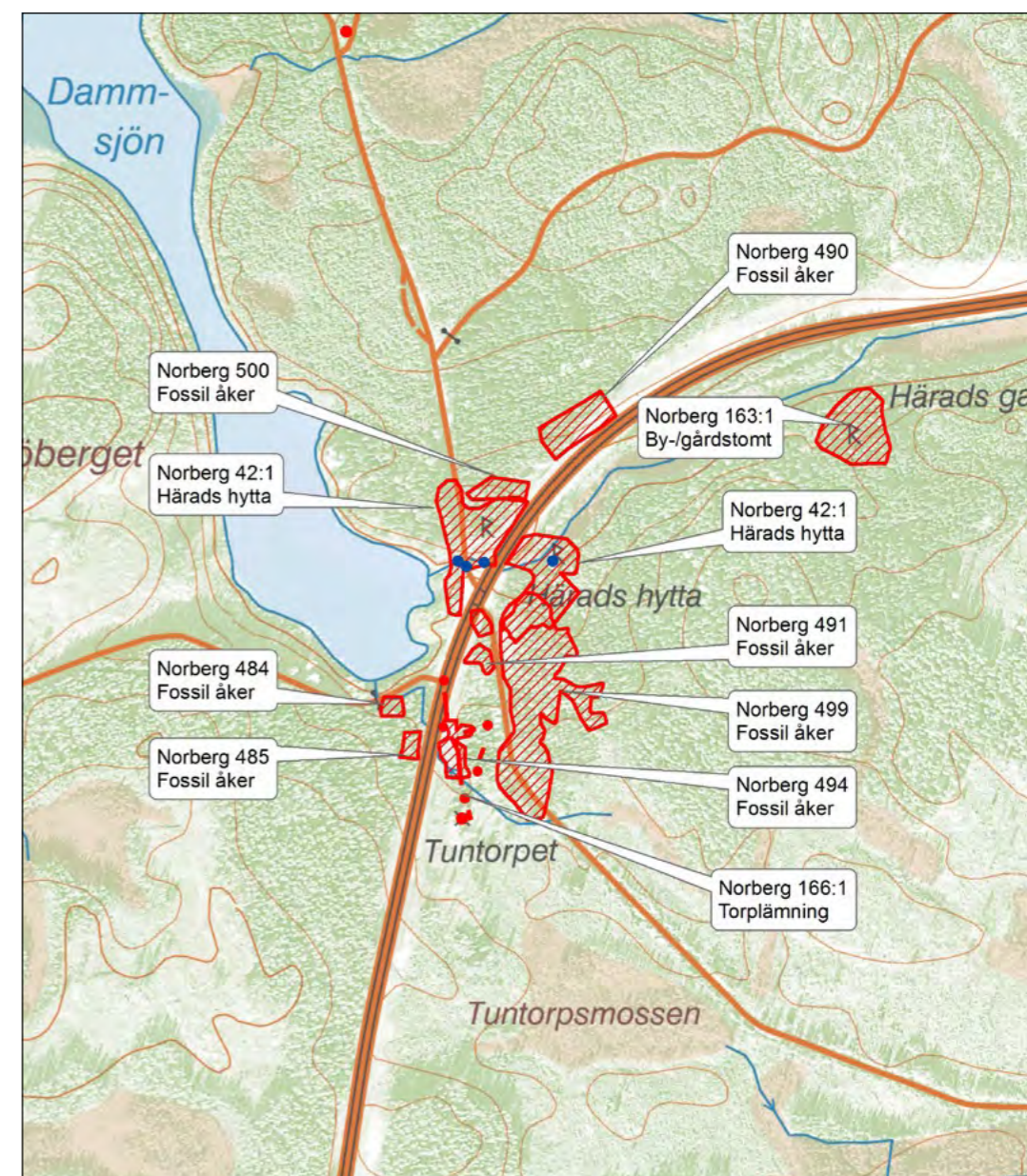

Figur 7. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv T42-1:3, Geografisk karta över Norbergs socken, 1702. Kartan visar området kring Svartåns källflöden.

2.1.1 Häradshytta – hytta och bebyggelse med medeltida anor

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vid Dammsjöns södra utlopp ligger lämningarna efter bergsmansbyn Härad med tillhörande hytta och därtill knuten verksamhet. Områdets kärnvärden relaterade till vatten utgörs av dessa lämningar, hytta med tillhörande bergsmansbebyggelse. Bruket av vattnet är i dag nästintill omöjligt att avläsa då bäckarna i dag närmast utgörs av diken. I samband med att riksväg 68 mellan Norberg och Avesta skulle byggas om till mötesfri väg delundersöktes lämningar, framför allt fornlämningen Norberg 42:1 belägen på ömse sidor om vägen (Roos 2010 och 2014).

Figur 8. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Häradshytta. Skala 1:8 000.

På den västra sidan av riksväg 68 undersöktes en masugn, ett kolhus, ett rosthus, tre bostadshus, en smedja samt grunderna efter sex ekonomibyggnader. De flesta hus daterades till perioden 1480–1640. På den östra sidan av vägen undersöktes tre färskningsmedjor, ett bostadshus och två ekonomibyggnader. Smedjorna dateras till perioden 1300–1400-tal och bostadshuset till 1500–1650. Dateringar från odlingsrösen i området har gett indikationer på förvånansvärt hög ålder – yngre järnålder/tidig medeltid. Utanför undersökningsområdet påträffades bland annat en hyttruin belägen intill det östra utpekade vandringshindret i området. Anläggningen beskrivs som 7 meter i diameter och 1,5–2 meter hög. Ovansidan sluttar åt nordväst, mot åfåran. Runt om den ovan belägna sidan är en ränna, 1–2 meter bred och intill 1 meter djup. Vid provstick påträffades tegelrester och kalkbitar.

Kulturhistorisk värdering

Genom den arkeologiska delundersökningen har det visat sig finnas ett stort kunskapsvärde. Genom resultaten finns det mycket goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen då större delen av området undersökts. Kulturmiljön är dock inte tydligt avläsbar i landskapet och den har förlorat den vattenanknutna kopplingen när det gäller möjligheten till att avläsa kulturmiljön. Kulturmiljön är också ramponerad av riksväg 56 som löper tvärs genom området. Upplevelsevärdet är lågt, men genom skyltning och informationsinsatser skulle de idag synliga husgrunderna och röjningsrösen från den kringliggande bebyggelsen kunna sättas in i sitt kulturhistoriska sammanhang.

Miljön nyttjas inte idag för annat än parkering och rastplats. Området ligger illa till vad gäller tillgänglighet genom att vägen skär rakt igenom miljön.

I och med att större delen av de fysiska spåren efter denna kulturmiljö är undersökta och därmed bortgrävda blir också området kulturhistoriskt mindre värdefullt. De kvarliggande lämningarna har dock fortfarande stor kunskapspotential och vid åtgärder i de fysiska lämningarna bör dessa föregås av en arkeologisk undersökning.

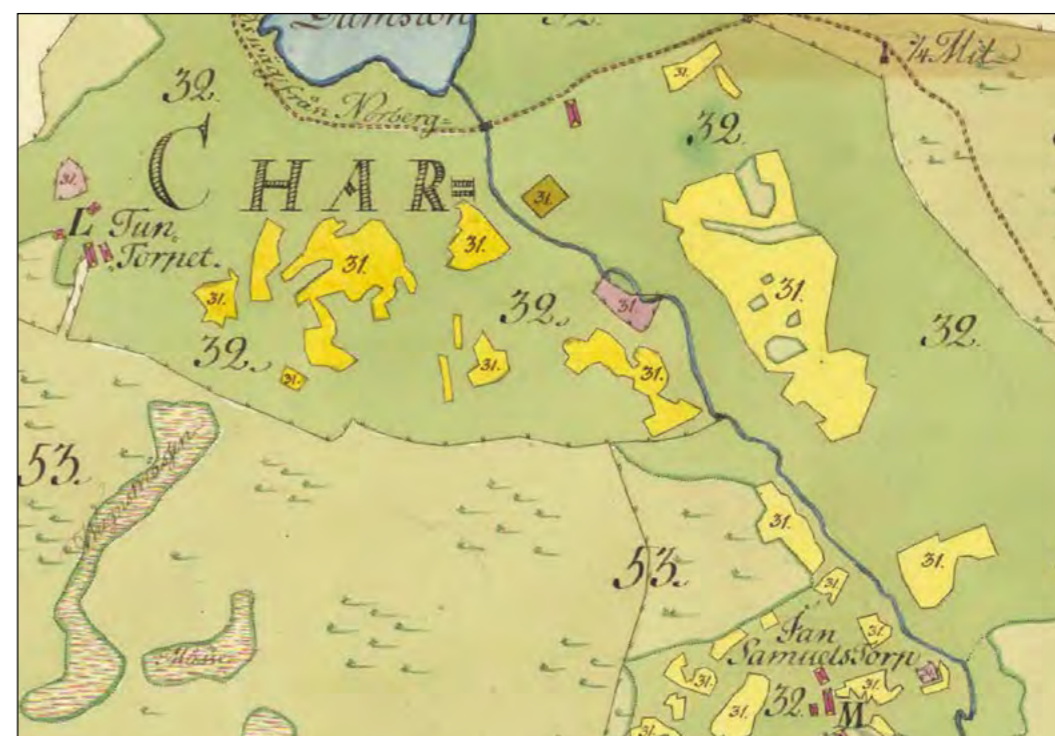
Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

De västra och östra utpekade vandringshindren i området ligger inom Härads hyttområde och har inte undersökts varför eventuella restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården. Det östra vandringshindret ligger dessutom nära en hyttruin inom fornlämningen. Alla ingrepp i fast fornlämning kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 9. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-nob-34, Karta 1699. Konceptkartan visar på en dammanläggning vid Dammsjöns södra utlopp och strax öster därom en bebyggelse som mycket väl kan härröra från en av de tidigare bergsmansgårdarna vid Härad. Även Tuntorpet är markerat nedanför sjön.

Figur 10. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv T42-14:2, Geometrisk avmätning Gammelhärad nr 1, 1761. Av bergsmansbyn fanns vid karteringen inte längre några rester kvar utan bebyggelsen utgörs av de två torpen Tuntorpet och Jan Samuelstorpe.

Figur 11. Ur Rikets allmänna kartverk: Häradsekonomska kartan, Blad: J112-90-24, 1905-11. Torpbebyggelsen kvarstår men namnet Härred har återuppstått på det tidigare Jan Samuelstorpet.

Figur 12. Tydliga röjningsrösen söder om Häradshytta inom den fossila åkermarken Norberg 499.

2.1.2 Väringsberg och Gammelhärad

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Områdets kärnvärden relaterade till vatten består av Väringsbergs hytta, Väringsbergs gamla tomt och ett småindustriområde.

Hyttlämningen (Norberg 32:1) består enligt fornminnesregistret av en väl markerad masugnsskruin på omkring 10 meter i diameter och 1,5 meter hög samt tre slaggvarp av brunrå till blågrön, pipig eller glasartad slagg.

Väringsbergs gamla tomt (Norberg 305:1) består enligt fornminnesregistret av rester efter en byggnad i form av ett spismursröse samt några åkerytor.

Nedströms Väringsberg finns ett småindustriområde registrerat i fornminnesregistret (Norberg 162:1). Här ligger rester av en kvarn som finns markerad på 1699 års konceptkarta (Lantmäterimyndigheternas arkiv 19-nob-34). Kvarnområdet består av en dammvall, en stensködd vattenränna samt en kvarngrund.

Figur 13. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Väringsberg. Skala 1:8 000.

Väringsberg är i det historiska kartmaterialet samredovisad med bergsmansbyn Härad vilket förklaras av Väringsbergs uppköp av den konkurrerande verksamheten. Äldsta belegg går tillbaka till 1495 (*Haeradhe*). Hyttan anläggs troligen mellan 1600 och 1650 och verksamheten läggs ner runt sekelskiftet 1700, att döma av kartmaterialet.

Enligt konceptkartan redovisas båda namnen Väringsberg och Gammalhärad men utan mantal och med ägorna inräknade i Nyhyttan. Väringsberg är bebyggd på 1699 års karta, men har försvunnit på 1761 års karta (Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-nob-52, Arealavmätning, delning).

Kulturhistorisk värdering

Det finns goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Hyttområdet är, trots delvis urschaktade slaggvarp, välbevarat och skulle med smärre skyltningsinsatser kunna avläsas och sättas in i sitt kulturhistoriska sammanhang. Hytta, bytomt och kvarn utgör delar av en helhet som gör det möjligt att visa på ett kulturmiljösystem som är uppbyggt kring och beroende av vattnets kraft. Området brukas inte idag. Tillgängligheten är oklar då det finns bommar vid vägarnas ändar och låsningen är sporadisk.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

I kulturmiljön kring Väringsberg återfinns tre utpekade vandringshinder; två belägna sydväst om bytomten (Norberg 305:1) samt ett vid småindustriområdet (Norberg 162:1).

Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. De två platserna utgör fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 14. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv 19-nob-34, Karta 1699. Vid karteringen finns fortfarande en gård kvar på Väringsberg (Littera A). Hyttplatsen finns utsatt men osäkert om den då fortfarande är i bruk.

Figur 15. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-nob-52, Arealavmätning, delning. 1761. Av kartan framgår att bebyggelsen på Väringsberg är borta samt att hyttan är nedlagd och endast platsen för anläggningen är noterad som Gammal hytta.

Figur 16. Centralt i bilden syns rester efter hyttan vid Väringsberg (Norberg 32:1). I bakgrunden till höger och vänster anas slaggvarp. Foto mot väster.

Figur 17. Vy mot hyttedammen med slaggvarp på ömse sidor om bäckfåran (Norberg 32:1). Foto mot nordväst.

Figur 18. Dammanläggning, vilken är ett utpekat vandringshinder. Anläggningen ligger strax utanför och sydväst om bytomtens utsträckning. Foto mot väster.

Figur 19. Del av dammvall vid kvarnlämning söder om Värilingsberg (Norberg 162:1). Foto mot sydost.

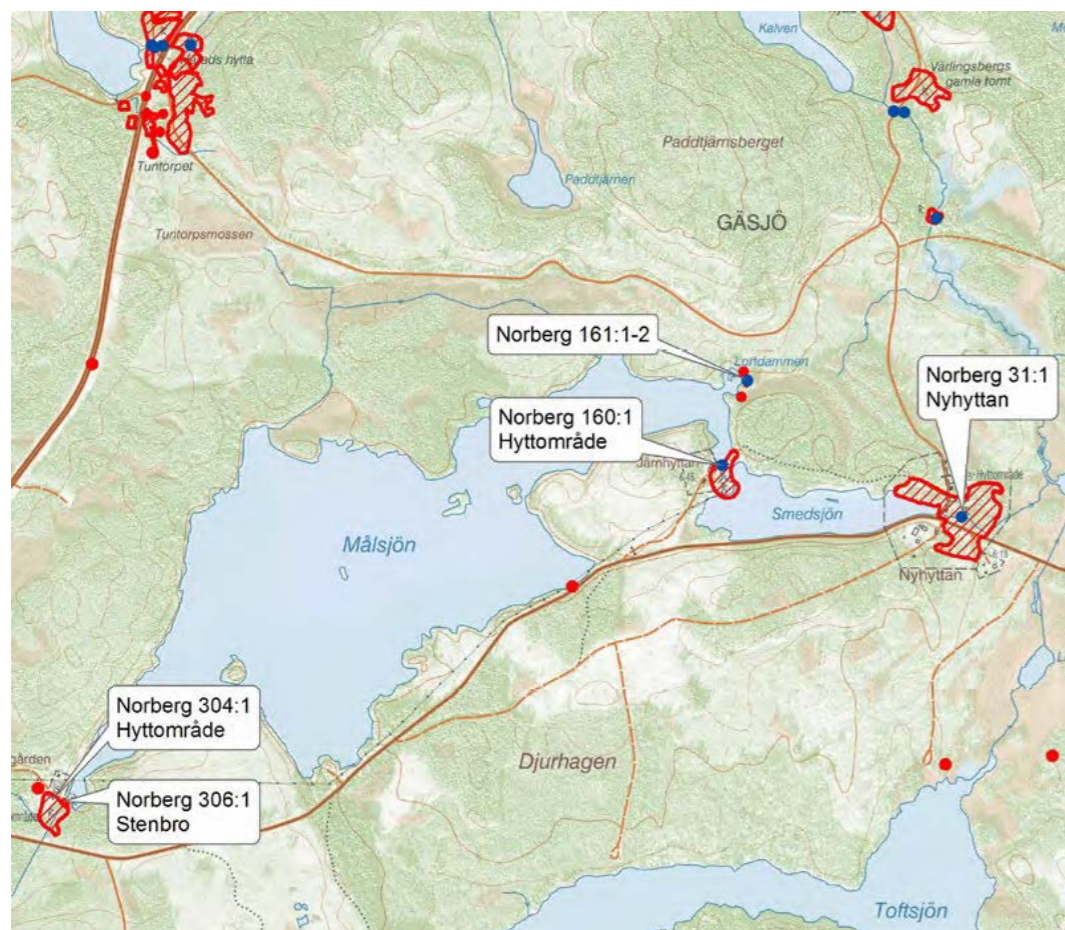
Figur 20. Ruin efter kvarnbyggnad på västra sidan bäcken (Norberg 162:1). Foto mot norr.

2.1.3 Nyhyttan

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Norberg 304:1 och 306:1

Nyhyttans kärnvärden relaterade till vatten består dels av det äldre läget för Nyhyttan i form av en hyttområde (Norberg 304:1). Området är bebyggt och kallas för Gamla gården. Hyttområdet, som är omkring 115×80 meter, består av ett omrört och relativt otydligt slaggvarp samt en fördämningsvall. På ömse sidor om bäcken är marken kraftigt svärtad av kol och sot. Precis vid bäckens utlopp i Målsjön är en stenbro slagen över vattendraget (Norberg 306:1). Den är omkring 15 meter lång, 3,5 meter bred och intill 3 meter hög med ett 1 meter högt valv av slaggsten. Övriga delar är uppförd med tuktade gråstenar. Till bron an knyter på ömse sidor om bäckfåran rester av färd- och forvägar vilka kan följas mot nästkommande bebyggelse fram till de partier som ännu inte markberetts i samband med skogsbruksåtgärder. Detta läge för den äldsta hyttan i området Nyhyttan finns markerat på en sockenkarta från 1688 (Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:46 51). Av kartan framgår att hyttan med tillhörande bebyggelse är i bruk. Vid den här tidpunkten finns i det historiska kartmaterialet ingen indikation på aktivitet vid Smedsjöns östra ände. Vid en

Figur 21. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Nyhyttan. Skala 1:20 000.

kartering 10 år senare står en byggnad kvar på hyttplatsen för Norberg 304:1, men ingen rök markeras (Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:46 51). Detta betyder att hyttan har tagits ur bruk i slutet av 1600-talet.

Norberg 160:1

Vid vattendraget mellan Målsjön och Smedsjön finns lämningarna efter ett hyttområde (Norberg 160:1) Platsen kallas för Järnhyttan. Hyttområdet är cirka 130×75 meter stort. Det som kvarstår av hyttverksamheten utgörs av en färdämningsvall och ett otydligt slaggvarp. Platsen för detta hyttområde finns markerad som hytta i drift på karta från 1698 (Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:46 51). Samtida med Järnhyttan och markerad på 1698 års karta finns vid den östra änden av smedssjön en såg i ruiner och ett gammalt kvarnställe. Detta blir under 1700-talet platsen för en kopparhytta (Norberg 31:1). Namnet Järnhyttan lär ha uppstått då kopparhyttan uppfördes år 1732 på platsen för den såg som låg i ruiner redan på 1698 års karta.

Norberg 16:1–2

Strax norr om Järnhyttan, på Målsjöns östra strand finns fördämningsvallar (Norberg 161:1–2) vilka kallas för Lortdammen. Det är två kraftigt övermossade vallar, 10 respektive 55 meter långa, 1,5–2,5 meter breda och intill 0,8 meter höga konstruerade av jord och sten. Fördämningen finns markerad på lantmäterikarta från 1761.

Norberg 31:1

Vid Smedsjöns östra ände ligger på ömse sidor om bäcken ett hyttområde med en komplex blandning av verksamheter från olika tider. Området är 280 meter långt och 55–220 meter brett och består enligt fornminnesregistret av en masugnsluina, en gjuterigrund, två kolhusgrunder, tre husgrunder, en stensködd terrassering, ett stenfundament, en fördämningsvall och fyra slaggvarp. Här finns även en stensködd vattenränna och en stenvalvsbro. Såg och kvarn finns omnämnda under 1600-talet och en kopparhytta lär ha uppförts 1732 för att läggas ner redan 1772 (Pettersson 1994:161). En järnhytta uppförs 1758 och finns kvar ända fram till 1882.

Vid en kartering av Gammelhärad och Väringsberg som sker 1761 kan i gränsen utläsas information om delar av Nyhyttan. Hyttan vid Smedsjöns västra sida finns kvar jämte en kopparhytta och låg vid östra sidan. En husmarkering finns där nuvarande Nyhyttans bergsmansgård står men byggelsen markeras som torp.

Kulturhistorisk värdering

Områdets komplexitet ger goda möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Platsen utgör ett gott exempel på hur vattnets kraft har nyttjats genom olika tidsperioder och för olika ändamål. I området finns fortfarande sträckor där det går att följa malm- och kollassens väg från gruvan och skogen till hytta och hammare. Med smärre skyltningsinsatser och öppnande av otillgängliga vägar skulle allmänheten kunna få ta del av och förstå områdets speciella betydelse för det svenska bergsbrukets framväxt. Den långa kontinuiteten ger miljön ett högt kulturhistoriskt värde. Miljön nyttjas för boende, fritidsbebyggelse och friluftsliv.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

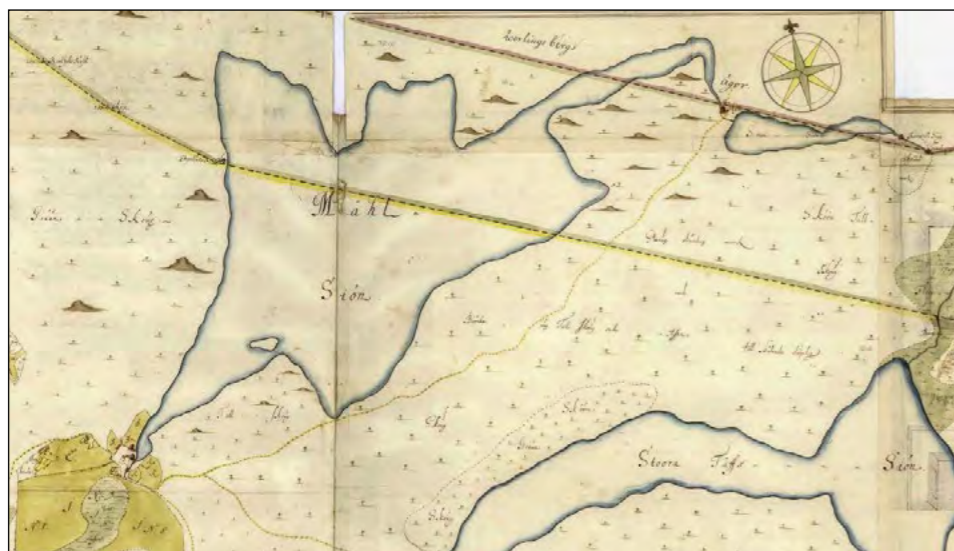
Hotbild

Det finns tre utpekade vandringshinder för fisk kring Nyhyttan. Dammar vid Järnhyttan (Norberg 160:1) respektive Lortdammen (161:1-2) samt en stentrumma belägen i bäcken inom Nyhyttans hyttområde (Norberg 31:1). Samtliga punkter ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen. Vid åtgärder som faunapassager m m, bör hänsyn tas till de kulturhistoriska värdena genom anpassning till kulturmiljön.

Ett ökat tryck från fritidsbebyggelse och skogsbruk hotar att utplåna de svaga spår av forvägar som finns kvar i landskapet. En långtgående privatisering av området kring flera av hyttlämningarna i området hindrar till stor del ett besök till lämningen.

Figur 22. Utdrag ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:46 51. Karta över Norbergs socken 1688. Notera Nyhyttans placering och frånvaron av anläggningar vid Smedsjöns östra ände.

Figur 23. Utdrag ur C Geometrisk avmätning Nyhyttan nr 1-2 1698. Hytta markerad mellan Måsjön och Smedsjön samt såg och kvarn vid Norberg 31:1.

Figur 24. Utdrag ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T42-1:3. Geografisk karta över Norbergs socken 1702.

Figur 25. Utdrag ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-nob-52. Arealavmätning/delning 1761. Till vänster finn Lortdammen markerad som uppdämning. Vid läget för Norberg 31:1 finns kopparhytta och såg. Blå pil visar mot norr.

Figur 26. Stenbro (Norberg 306:1) vid Nyhyttan. Slaget valv av slaggsten. Foto mot nordöst.

Figur 27. Vägbank genom Nyhyttans tomt och hyttområde och upp genom skogen. Foto mot sydöst.

Figur 28. Uppströms Lortdammen (Norberg 161:1-2). Vallen kan anas som en förhöjning till vänster i bild. Foto mot öster.

Figur 29. Spegeldammen vid Järnhyttan, Nyhyttan. Foto mot sydväst.

Figur 30. Nedströms dammen med urschaktad och omrörd hyttplats vid Järnhyttan (Norberg 160:1). Foto mot norr.

Figur 31. Ruinen efter det sista gjuteriet i Nyhyttan (Norberg 31:1). Foto mot öster.

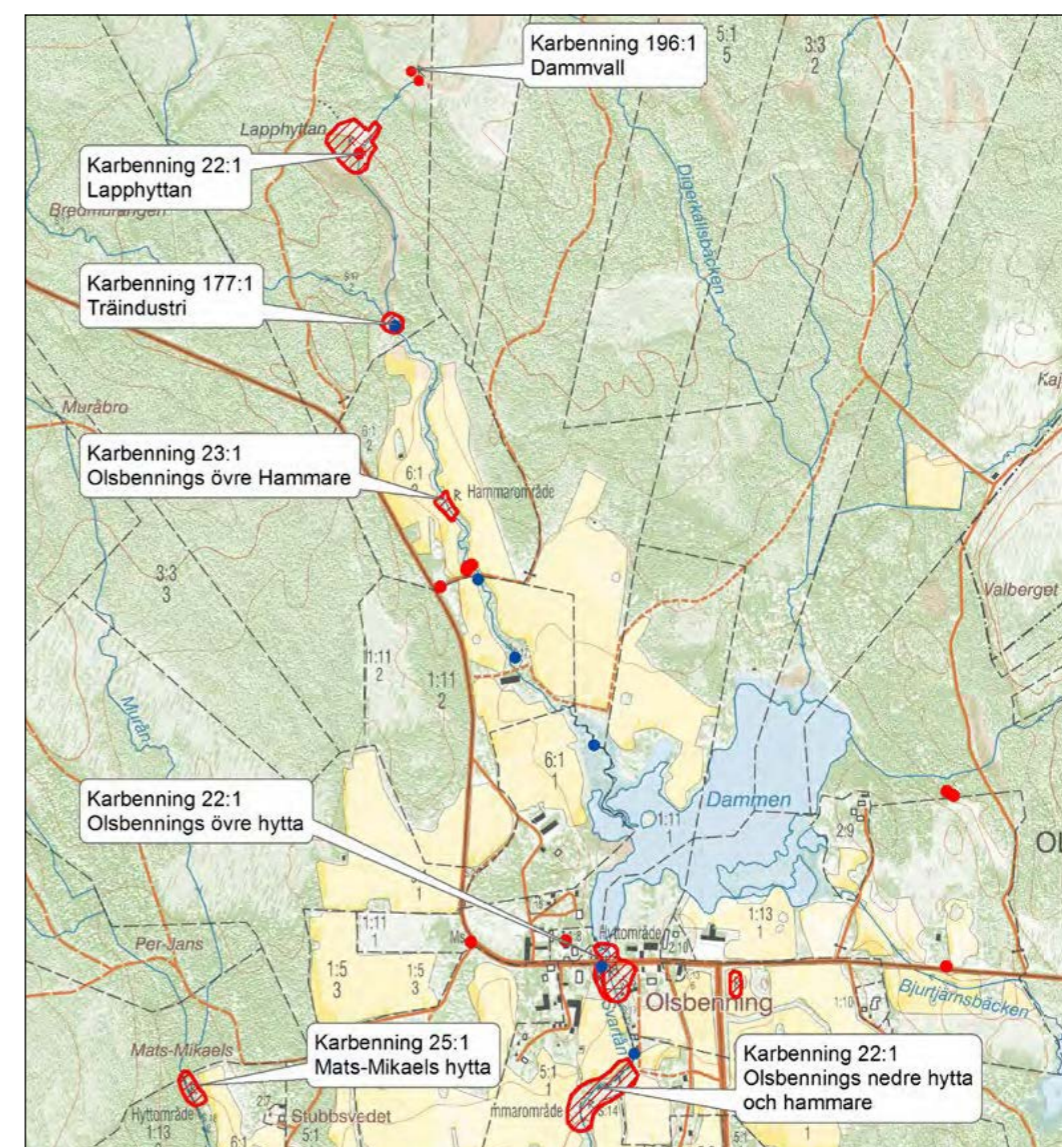

Figur 32. I den nordöstra delen av hyttområdet (Norberg 31:1) och vettande mot våtmarken i öster ligger relativt stora slagghögar. Foto mot sydväst.

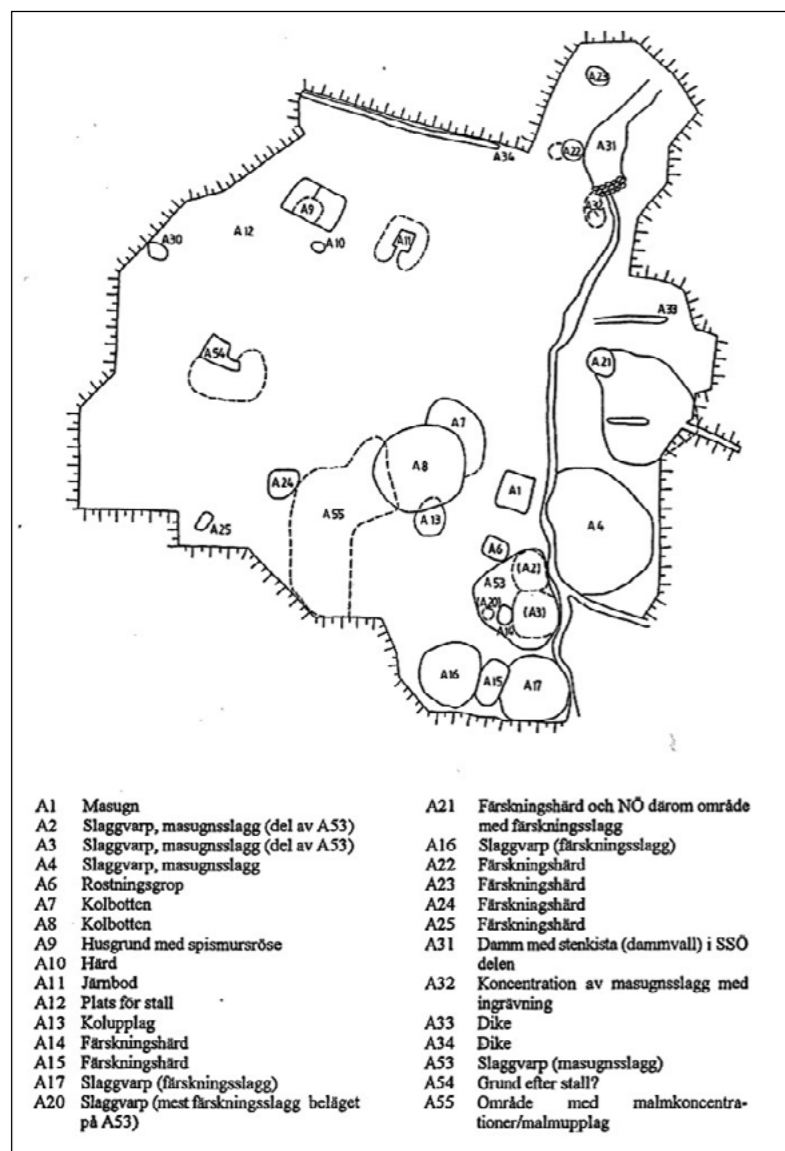
2.1.4 Olsbenning – Bergsmanshyttor och hamrar med lång tradition

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Lapphyttan (Karbenning 22:1) är en hytta som inte finns med i de skriftliga källorna. Inom området finns rester av en hyttruin, en rostgrop, åtta färskningshårdar, en källargrund, en husgrund med spismursröse, en husgrund, sex slaggvarp, ett slagglager, en hyttbacke, en damm, en stenkista samt ett dike. Mellan 1978–1983 undersöktes samtliga anläggningar och mellanliggande områden helt eller delvis. I västra delen av området ligger en helt intakt del kvar. Efter utgrävningen är samtliga anläggningar igenlagda och delvis restaurerade till det utseende som de hade före undersökningen. Genom prover från utgrävningen dateras hyttan till 1100–1300-talet och fram träder en väl bevarad medeltida industriplats där samtliga delar i hyttdriften kan beläggas.

Figur 33. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Olsbenning. Skala 1:15 000.

Figur 34. Schaktplan från utgrävningarna vid Lapphyttan (Karbenning 22:1). Från Pettersson 1994, figur 36.

Lapphyttan ligger invid en mindre bäck som mynnar i Svartån någon kilometer uppströms Olsbenning och på dess utmark. I kartmaterialet finns ingen indikation på att hyttan varit känd vid karteringstillfällena.

Några hundra meter nedströms Lapphyttan återfinns ruiner efter en såg (Karbenning 177:1). Lämningen består av en dammvall, en ränna för vattenhjul och en sågverksgrund. Grunderna är kallmurade av grovt huggen gråsten. I dammens öppning finns i vattenlinjen finns bevarade trärester, antingen från en trækista som grund för dammen eller rester efter en luckkonstruktion.

Ytterligare några hundra meter nedströms ligger Olsbennings övre hammare, Karbenning 23:1. Enligt fornminnesregistret finns i området en dammvall, två

hammarruiner samt en vattenränna. Trots den täta vegetationen i åfåran avslöjas anläggningen genom den starkt sot- och kolbemängda jord som genom plöjning framkommit i åkern. Hammaren anlades under 1600-talets början och drevs fram till mitten av 1800-talet.

Kring Olsbennings övre hytta (Karbenning 26:1) ligger byn samlad med praktfulla mangårdsbyggnader. Här ligger röda bergsmansgårdar blandat med mer herrgårdslänkande mangårdsbyggnader med pastellfärgad panel eller rappade husfasader. Hytta och by omnämns första gången 1539 men har troligen betydligt äldre anor. Hyttområdet består av en hyttruin, en uppfartsramp, ett kolhus, en sågverkslämning en stenfodring, en dammvall samt två slagvarp. Sågverkslämningen är av senare datum och ligger väster om hyttruinen.

Olsbenning utgör ett riksintresse för kulturmiljövärden (U 14) med motiveringen: *Bergsmansby med rötter i medeltiden och homogen äldre gårdsbebyggelse med stora mangårdar som tydliggör bergsmännens betydande sociala ställning.*

Omkring 150 meter söder om övre hyttan ligger resterna av Olsbennings nedre hytta och hammare. Hyttan uppfördes under första hälften av 1600-talet och läggs ned redan 1717. Hammaren uppfördes ungefär samtidigt men finns kvar fram till slutet av 1800-talet. Lämningarna utgörs av två dammvallar, två stensatta rännor efter vattenhjul, en hammarruin samt flera slagvarp.

Ytterligare en hytta som inte finns omnämnd i det skriftliga materialet ligger inom byns ägor och har fått namnet Mats-Mikaelns hytta (Karbenning 25:1) efter det torp som tidigare låg i närområdet. Hyttan har troligen övergivits före 1650.

Kulturhistorisk värdering

Det finns mycket goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen i området. Det vetenskapliga värdet är högt med två hyttområden som lagts ned, men där verksamheten troligen bara flyttats en kortare sträcka och drivits vidare inom samma bergsmanssläkt. Området utgör ett bra exempel på den småskaliga järnutvinningens långa kontinuitet från medeltid och framåt. De fysiska spår som denna hantering har avsatt i landskapet i form av hyttor, hammare, men även specifik byggnadskultur kopplad till denna verksamhet är lätt att avläsa. Upplevelsevärdet bedöms som högt. Området vid Lapphyttan brukas för visningar och ingår i Ekomuseum Bergslagen. Besökaren får här kunskap om hur en medeltida hytta drevs och organiserades. Övriga omnämnda anläggningar är mer svårtillgängliga, dels på grund av otydliga och svåravlästa kontexter, dels läget på och intill privata tomter.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Två områden med utpekade vandringshinder utgör fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Faunapassager bör anpassas till kulturmiljön i fråga om bland annat materialval och utformning. En ovarsam avverkning eller röjning av skogen kan komma att hota det kulturhistoriska värdet i miljön.

Figur 35. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-21:1. Olovsbenning nr 1-4, Geometrisk avmätning 1699. Notera såglämningen Karbenning 177:1 samt Olsbennings övre hammare Karbenning 23:1.

Figur 36. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-21:1. Olovsbenning nr 1-4, Geometrisk avmätning 1699. Båda hytt- och hammarområdena (Karbenning 26:1 och 27:1) finns markerade på kartan.

Figur 37. Den idag torrlagda hyttbäcken vid Lapphyttan (Karbenning 22:1). Till vänster skymtar hyttruinen. Foto mot norr.

Figur 38. Ruinerna efter en förmodad såg (Karbenning 177:1). Foto mot norr.

Figur 39. Vid extremt lågvatten i Svartån blottläggs träkonstruktioner i vattenfåran. Här vid dammen för sågen Karbenning 177:1. Foto mot sydöst.

Figur 40. Genom plöjning har ett extremt sotigt område strax väster om Svartån kommit i dagen och avslöjar läget för Olsbennings övre hammare (Karbenning 23:1). Foto mot öster.

Figur 41. Damm och bro vid Olsbennings övre hytta (Karbenning 26:1–2). Foto mot sydväst.

Figur 42. Hyttområdet vid Olsbenning (Karbenning 26:1–2). Foto mot nordväst.

2.2 Bennebo hytta och hamrar

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vid sjön Bågens södra utlopp i Svartån ligger rester efter Bennebo hytt- och hammarområde (Karbenning 32:1). Enligt fornminnesregistret består området av en hyttruin, en hammarruin, fem slaggvarp, ett malmupplag, ett kolupplag, en rådstuga, två dammvallar, en vattenhjulsränna, ett osäkert slaggvarp och två husgrunder.

På samtliga lantmäterikartor är hytta och två hamrar markerade på platsen för Karbenning 32:1, vilket betyder att lämningarna är från minst 1699. Hyttan är dock belagd sedan 1539 och kan ha funnits på samma plats sedan dess. Hyttan läggs ner

Figur 43. Kartutsnitt över kulturmiljön på Bennebos mark invid vid sjön Bågen. Skala 1:15 000.

så sent som 1893. Hamrarna har troligen legat på samma plats sedan 1600-talets början, att döma av avsaknad av hammarslagg på andra platser inom byns mark.

I norra delen av byns utmark ligger ytterligare ett hyttområde, Karmansbo 28:1, som inte återfinns på några lantmäteriakter. Den består av en hyttruin, en rostgrop och sex slaggvarp. Utifrån 1699 års karta kan man avläsa att marken här nyttjas till bete. Enligt beskrivning ska området ha röjts omkring 1650 och då omnämns ingen hytta på platsen. Vid karteringstillfället namnges den sjö som ligger uppströms som Hyttjärn vilket gör det sannolikt att hyttan Karbenning 28:1 inte varit aktiv efter 1650. 1981 togs daterande prover i samband med en delundersökning av platsen. Dateringarna styrker den tidiga dateringen och pekar på att anläggningen lagts ner senast under 1500-talet. En bergsman omnämns i byn redan 1371. Troligtvis utgör hyttan en föregångare till Bennebo hytta av samma slag som Lapphyttan utgör föregångare för Olsbennings hytta.

Rester efter Bennebo hytta och hammare, jordbruksbyn med samma namn, Karbennings järnvägsstation och en mindre grupp gårdar i söder utgör ett delområde i Kulturmiljövärdsprogrammet för Norbergs kommun.

Kulturhistorisk värdering

Platsen har, tillsammans med hammarområdet vid Hyttjärn (Karbenning 28:1) ett högt vetenskapligt värde, vilket ger goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. De två områdena visar på två olika kronologiska skeenden i byns historia. Området utgör ytterligare ett gott exempel småskalig järnhantering i Bergslagen organiserad av bergsmän. Då området är svårt att besöka, beläget på och invid privata tomter, samtidigt som lämningarna är otydliga gör att området är svårt att avläsa för en lekman. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

I kulturmiljön kring Bennebo återfinns tre utpekade vandringshinder; två dammar belägna inom ett hytt- och hammarområde (Karbenning 32:1) samt en damm vid sjön Bågens södra utlopp. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården för samtliga vandringshinder. De två södra vandringshindren ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen. Vid inventeringstillfället återfanns slagg även vid det vandringshinder som är beläget vid Sjön Bågens utlopp. Detta indikerar någon form av verksamhet. Vid åtgärder bör samråd ske med kulturmiljövården.

Figur 44. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-6:1. Geometrisk avmätning Bännebo nr 1-5. 1699. Ingen damm finns markerad vid sjöns utlopp i Svartån. Däremot finns både hytta, hammare och kvarn i norra delen samt hammare och kvarn i södra delen.

Figur 45. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-6:2. Storskifte. Bännebo nr 1-5. 1761.

Figur 46. Dammspegeln uppströms hyttlämningen (Karbenning 32:1) har ett stort upplevelsevärde för kulturmiljön kring hytt- och hammarområdet. Foto mot nordöst.

Figur 47. Norra delarna av hytt- och hammarområdet (Karbenning 32:1) vid Bennebo. Foto mot nordväst.

Figur 48. Nedströms dammen vid Bågens södra utlopp. Damm finns belagd på platsen från åtminstone 1761. Foto mot nordöst.

Figur 49. På stränderna kring sjöns södra utlopp ligger ymnigt med framför allt hyttslag. Foto mot nordväst.

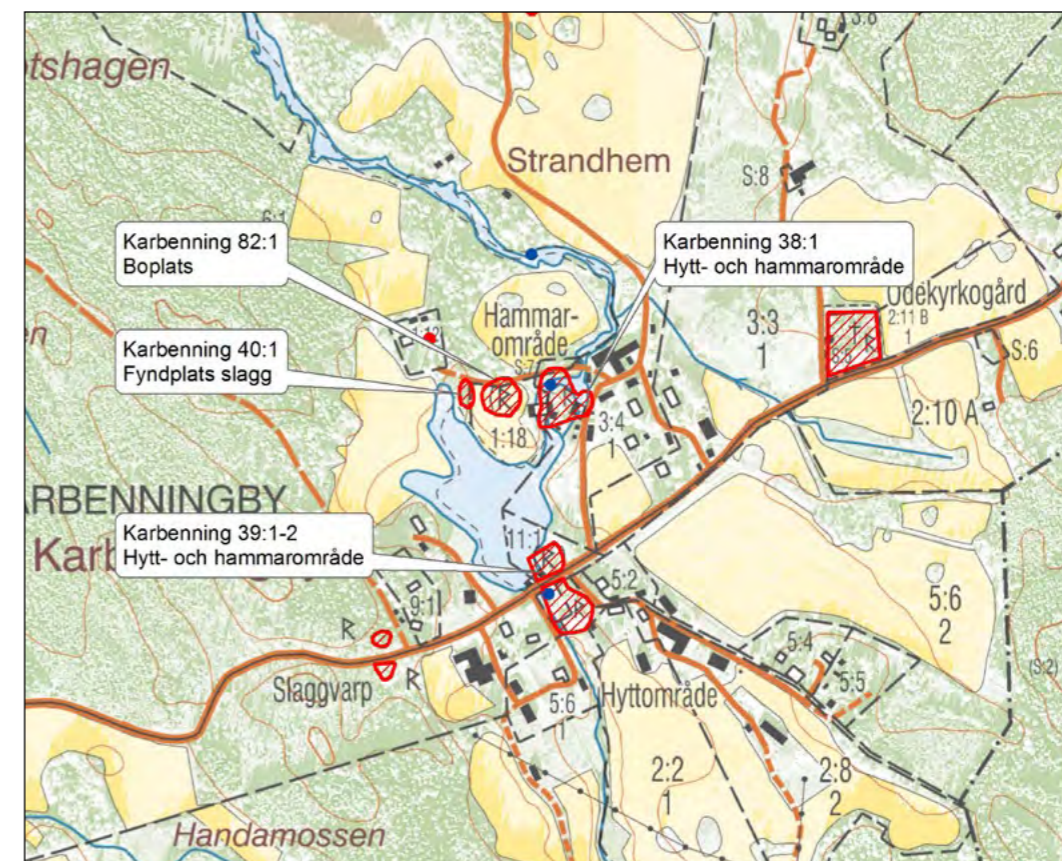
2.3 Karbenningby – komplex hyttmiljö

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

I norra delen av detta parti av Svartåns flöde finns tre dammanläggningar vilka utgör utpekade vandringshinder. De två södra dammarna ingår i var sitt hytt- respektive hammarområde som finns registrerade i fornminnesregistret.

Den södra av de två ingår i Karbenningby hytta (Karbenning 39:1–2) och består av två hyttruiner, en husgrund, en uppgift om dammvall, två stenmurar, en syllstensrad, uppgift om kolhus. Den ena hyttan är av typen multtimmerhytta. Den senaste hyttan uppfördes 1865 och revs 1917. Att hyttan funnits i byn finns dokumenterat 1539, men redan 1461 omnämns en *Jönis* i *Karineböning*.

Uppströms hyttans spegeldamm finns ett flertal mindre dammanläggningar i anslutande till synes grävda vattenkanaler. Samtliga ingår i ett hammarområde som troligen inbegriper både Karbenningby övre och nedre hammare (Karbenning 38:1). Det omkring 70×60 meter stora hammarområdet består av en dammvall, en ränna efter vattenhjul, två slaggvarp, en kolbotten och två husgrunder. I området finns talrikt med hammarslagg men även ett visst inslag av hyttslagg. Två hammare ska ha anlagts samtidigt under tidigt 1600-tal varav den övre lades ned 1689 på grund av skogsbrist. Den södra av de två var i drift ända fram till andra hälften av 1800-talet. I den östra bäckfåran finns en elturbin som nyttjas för elproduktion.

Figur 50. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Karbenningby. Skala 1:8 000.

Karbenningby ligger i det öppna landskapet utmed Svartån mellan Labodasjön och Långsjön och ingår som ett delområde i kulturmiljövårdsprogrammet för Norbergs kommun.

Kulturhistorisk värdering

Karbenningby och hyttmiljön utgör ytterligare ett exempel på småskalig järnframställning med flera hyttlämningar från olika tidsperioder som visar hur man har nyttjat vattnets kraft. Bebyggelse och näringar har lokaliserats kring den livsviktiga åsträckan. Anläggningarna är dock idag diffusa och därmed svåra att avläsa och sättas in i en relevant kulturhistorisk kontext. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk men är till synes värdefull som grill och samlingsplats för de lokalt boende. Möjligen kan det för elproduktion nyttjade dammpartiet sägas vara i bruk för sin dämmande förmåga. Dammspegeln utgör en central plats för byn både vad gäller placering och som identitetsskapande miljö i bygden.

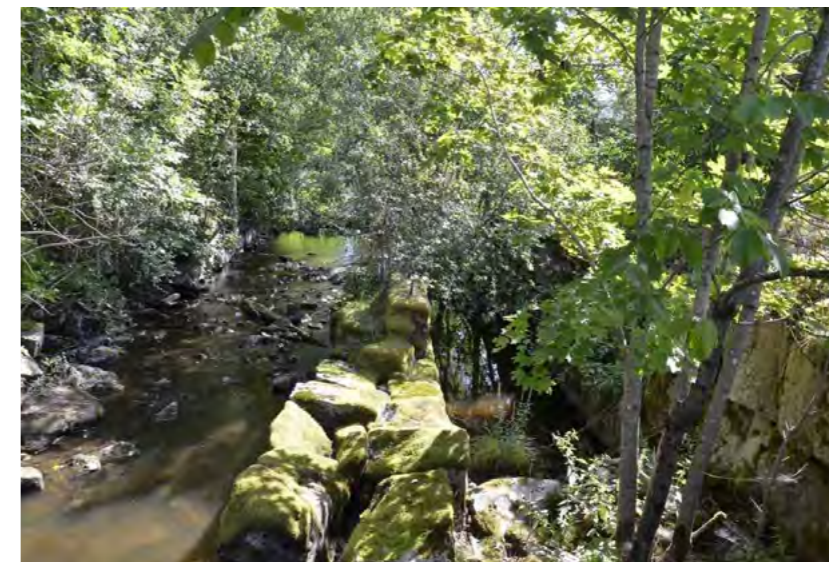
Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Dammanläggningarna utgör utpekade vandringshinder för fisk. Naturvårdande restaureringsåtgärder kan utgöra ett hot mot de fysiska lämningarna och bör planeras i samråd med kulturmiljövården. Ombyggnad och nyproduktion av elproducerande anläggningar i vattendraget kan påverka de kulturhistoriska värdena. Naturvårdande åtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården. Platserna berör fornlämningar och åtgärder i området kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 51. Del av hyttområdet i Karbenningby (Karbenning 39:1-2) med dammen som är ett utpekad vandringshinder till höger i bild. Foto mot norr.

Figur 52. Stensatt ränna för vattenhjul vid hyttområdet (Karbenning 39:1-2). Foto mot sydöst.

Figur 53. Dämet vid Karbenning 39:1-2 är ett utpekad vandringshinder. Foto mot nordväst.

Figur 54. Dämet vid Karbenning 38:1 är ett utpekad vandringshinder. Foto mot nordväst.

Figur 55. Fint stensatt ränna inom hammarområdet Karbenning 38:1. Foto mot nordväst.

Figur 56. Turbinhuset sett uppströms. Foto mot söder.

Figur 57. En av öppningarna i den dammvall som ingår i hammarområdet (Karbenning 38:1). Foto mot norr.

Figur 58. Stensatt vattenfåra inom hammarområdet (Karbenning 38:1). Vattenfåran är i stort sett torrlagd. Foto mot söder.

2.4 Landfors/Långsjö hytta, Hästbäcks bergsmanshytta- och hammare samt Örbäcks bergsmanshytta och hammare

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Söder om och nedströms Karbenningby flyter Svartån ut i en öppen dalgång med tillrinnande vattendrag. Byarna ligger i ett kuperat jordbrukslandskap genom vilken en äldre landsväg slingrar sig. Här bildar Svartån en fors – Landforsen – där vattenkraften lockat ett flertal verksamheter till sig. Öster om ån anlades Landforsens hyttbacke och väster om ån etablerade bergsmän från Hästbäck både hytta och hammare. Strax innan Svartån rinner ut i Långsjön ligger rester efter Örbäcks hammare och uppe i byn indikerar slagg läget för en hytta. Området är utpekade i kulturminnesvårdsprogram för Norbergs kommun och ingår i Program för bevarande av odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården (Länsstyrelsen i Västmanlands län).

Figur 59. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Landforsens hytta. Skala 1:20 000.

Delar av hytt- och hammarområdet Karbenning 45:1, inbegriper lämningar av Landfors eller Långsjö masugn. Hyttan omnämns redan 1371. Mulltimmerhyttan som idag går att beskåda är den ena av två bevarade anläggningar av den här typen i länet. Den här uppfördes 1785 och lades ner på 1840-talet. Men det är inte bara själva hyttan som finns bevarad. En hel bruksmiljö ligger spridd i terrängen kring anläggningen. Förutom rester efter järnhanteringen i form av kolhus, rostugnar, hammrar, vattenrännor och slagghögar kan man även se spåren efter Landfors gårds herrgårdslänkande huvudbyggnad och ekonomibyggnader tillika med rester av det odlade kulturarvet från odlingsland och trädgård.

På den västra sidan om Svartån och norr om Landfors hytta låg Hästbäcks hytta och två hammarsmedjor, anlagda 1632. Även här var hyttan av mulltimmertyp. I området låg även en smedja med blästerverk och malmkrossar. I slutningen ovanför hyttan låg rostugnar. Hyttan nedblästes 1864. I dag anas stensatta vattenrännor, husgrunder, dammanläggningar och en stenvälsbro (Karbenning 45:1).

Strax innan Svartåns utlopp i Långsjön finns ett hytt- och hammarområde tillhörande Örbäcks by (Karbenning 47:1). Enligt lantmäterikartor var en hammarsmedja belägen på platsen. Slaggvarpen består dock främst av hyttslag. Förövrigt är lämningarna diffusa och består enligt fornminnesregistret av en dammvall, en ränna efter vattenhjul, tre slaggvarpar, en stenskoning, ett stybbvarp samt ett kolupplag.

Kulturhistorisk värdering

Kulturmiljön är ytterligare ett exempel på en miljö som åskådliggör Bergslagens industrihistoria. Den fysiska miljön är tydligt avläsbar och bidrar till förståelsen av hur en hytta har fungerat och varit organiserad. Det finns goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen invid Landforsens bruk då mulltimmerhyttan finns bevarad och lämningarna efter bruket är tydligt avläsbara.

Tillsammans med Örbäckens och Hästbäckens bergsmansgårdar finns det här möjlighet att tydliggöra skillnader och likheter mellan bergsmansanläggningar och den frälseanläggning som Landforsen utgör. Även det biologiska kulturarvet i dessa miljöer finns avspeglat här. Miljön vid Landforsen nyttjas för visningar och ingår som ett besöksmål i Ekomuseum Bergslagen. Både Hästbäckens och Örbäckens anläggningar är på grund av dels kraftig vegetation, dels otydliga anläggningar inte lika tydligt avläsbara. Med informationsinsatser och framför allt röjning skulle även dessa Bergsmansanläggningar kunna lyftas fram.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Två konstaterade vandringshinder berör kulturmiljön kring Landforsen och Örbäck. Det ena beläget inom ett hytt- och hammarområdet invid mulltimmerhyttan (Karbenning 45:1), det andra är en damm intill Örbäcks hammare vid Svartåns södra utlopp i Långsjön (Karbenning 47:1). Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården. Båda vandringshindren ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen. Igenväxning av bäckravinerna riskerar att skada lämningarna samtidigt som det hindrar upplevelsen av kulturmiljön.

Figur 60. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:45 51 Sockenkartan 1688. På kartan syns från norr betraktat, hytta och hammare på västra sidan (Hästbäck), dito vid Landfors samt en hammare vid Svartåns utlopp i Långsjön (Örbäck) samt en hytta vid byn Örbäck.

Figur 61. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-8:1 Geometrisk avmätning, Hästbäck nr 1-4 1699.

Figur 62. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-kar-31, Karta. Hyttbacken 1790, Hästbäck.

Figur 63. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-29:1 Geometrisk avmätning, Örbäck nr 1-4 1699.

Figur 64. Landforsens mullhytta. Foto mot väster.

Figur 65. Norr om Landforsen är flödet betydligt långsammare. Här har en bäverfamilj tagit åsträckan i besittning. Foto mot norr.

Figur 66. En växt som återfinns på de flesta av hytt- och hammarplatser som besökts i projektet är humle. Foto mot nordväst.

Figur 67. Delar av Hästbäcks hytta skymtar bakom vegetationen. Foto mot norr.

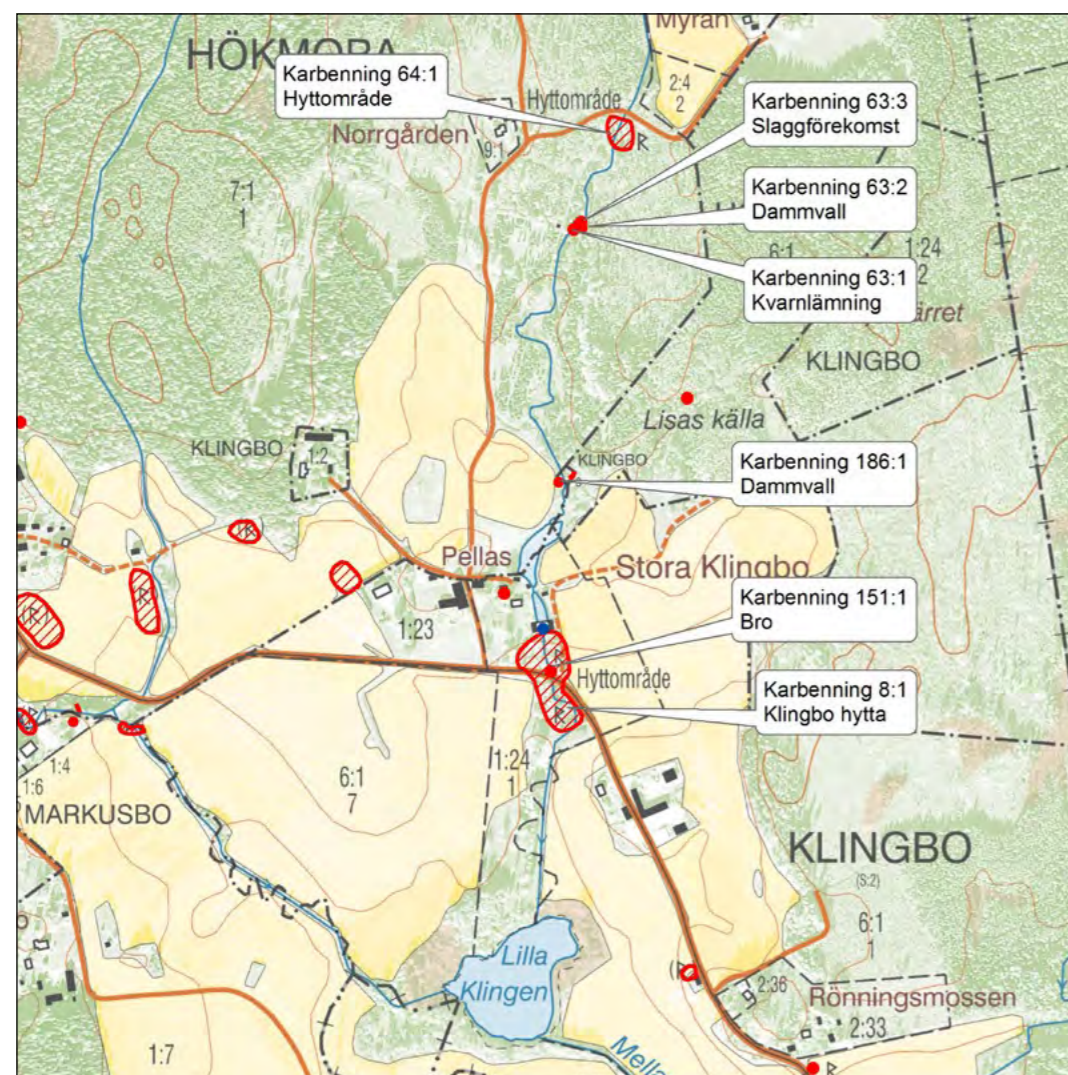
Figur 68. Stenförstärkta åkanter vid Örbäckens hammarområde. Foto mot öster.

2.5 Stora Klingbo -hyttområde

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ett i fornminnesregistret registrerat hyttområde (Karbenning 8:1) ligger utmed Dalhagsbäcken, strax norr om utloppet i Lilla Klingen. Hyttområdet består av en hyttruin, en uppgift om dammvall, en stensatt ränna för vattenhjul, en sågverkslämning, ett turbinhus, en smedja samt tre slagghvarp. Klingbo hytta uppges vara anlagd 1539–1600 och nedlagd 1860–1890.

Genom hyttområdet löper en äldre vägsträcka i öst-västlig riktning. Över ån finns en stenvalvsbro som inte längre är i bruk (Karbenning 151:1). Enligt fornminnesregistret är den 7×5,5 meter stor och omkring 3,5 meter hög från bäckens botten. Materialet består av kantiga 0,1–1 meter stora kallmurade stenar. Spannet utgörs av ett tunnvalv, 1,5 meter brett och intill 1,5 meter högt av kantiga kilade stenar. Idag har bron delvis förstärkts med cementrör. Området kring Stora Klingbo ingår i Kulturmiljövärdprogrammet för Norbergs kommun där det värderas som

Figur 69. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Stora Klingbo. Skala 1:10 000.

mindre bruksmiljö med murar, vattenrännor och dammanläggning som visar på tidigare verksamhet.

Till kulturmiljön hör även flera vattenanknutna lämningar uppströms Dalhagsbäcken. En dammvall (Karbenning 186:1), enligt FMIS otydlig, belägen strax norr om nuvarande dammspegel vid huvudgården. Vidare finns lämningar efter en kvarn (Karbenning 63:1), en dammvall (Karbenning 63:2) samt slaggförekomst i bäcken (Karbenning 63:3). Norr härom och söder om Myran finns ett hyttområde (Karbenning 64:1).

Kulturhistorisk värdering

Klingbo utgör ett typexempel på en bergsmansgård med tillhörande hytta. Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Platsen har ett kunskapsvärde och området har en lång nyttjandetid med varierande typ av lämningar där den yngsta lämningen utgörs av en ruin efter ett turbinhus uppfört i betong. Lämningarna är dock svåra att avläsa och urskilja. Upplevelsevärdet bedöms som ringa. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk, dock utgör dammspegeln ett betydande blickfång och är en del av miljön för kringliggande bebyggelse.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Dammen utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Vandringshindret ligger inom forn lämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 70. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-12:2 Geometrisk avmätning. Klingbo nr 1-3. 1699.

Figur 71. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T23-12:5 Storskifte Klingbo nr 1-3. 1794.

Figur 72. Dammspegeln uppströms hyttområdet (Karbenning 8:1). Foto mot norr.

Figur 73. Till vänster i bäckfåran kan anas både ränna för vattenhjul och turbinhus av cement. I bakgrunden dammen. Foto mot norr.

Figur 74. Norra delen av stenvälvbron (151:1) som inte berörts av vägen. Foto mot söder.

Figur 75. Södra delen av vägen över bäcken med cementrör inlagt under vägbanan. Foto mot norr.

2.6 Bergshyttan – Västerfärnebo socken

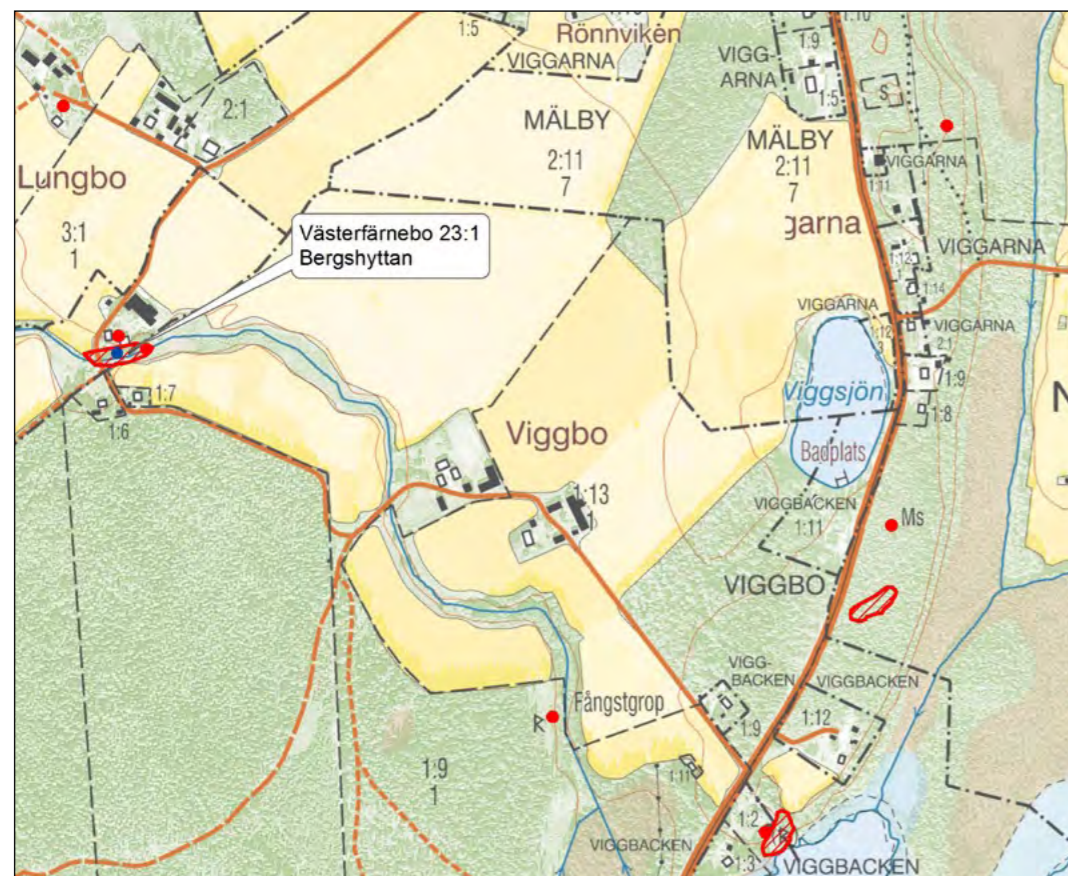
Områdets kärnvården relaterade till vatten

Ett i FMIS registrerat hyttområde (Västerfärnebo 23:1) ligger i en mindre bäck – Norra Tappebosjöbäcken som avvattnar Norra Tappebosjön. Hyttområdet består av slaggförekomster och uppgift om en fördämning. Platsen uppges heta Bergshyttan och har tidigare varit skattehemman under Mälby. I karttexten till den geometriska avmätningen från 1699 kan läsas att Bergshyttan har gjort ett skatteköp med ett visst antal Lispund stångjärn. Vidare att det till gården finns en humlegård med 150 stänger.

Kulturhistorisk värdering

Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen då lämningarna har ett vetenskapligt värde. En arkeologisk undersökning skulle kunna bidra med information om verksamhetens omfattning och datering. Den kulturhistoriska berättelsen är dock inte möjlig att avläsa i landskapet utifrån lämningarna. Det finns inga direkta anläggningar som kan visa på hur området varit strukturerat. Upplevelsevärde bedöms som ringa.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Figur 76. Kartutsnitt över kulturmiljön vid den forna Bergshyttan. Skala 1:10 000.

Hotbild

Ett mindre dämme i bäcken utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården. Vandringshindret ligger inom forn lämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 77. Ur Lantmäteri styrelsens arkiv: T68-43:1 Geometrisk avmätning, Mälby nr 1-4. 1699. Observera namnet Bergshyttan.

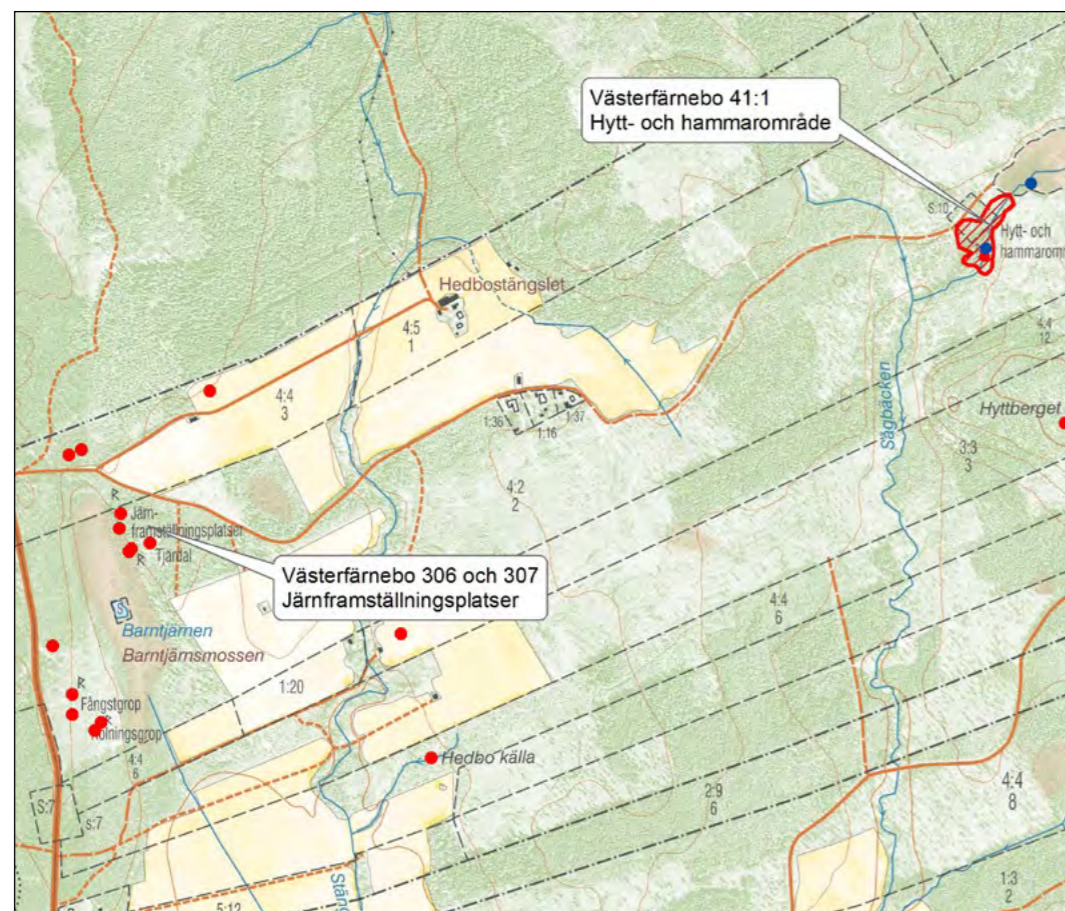
Figur 78. Ett litet dämme i bäcken inom Bergshyttan (Västerfärnebo 23:1) utgör ett vandringshinder. Foto mot nordöst.

2.7 Sågdammen – ett okänt hytt- och hammarområde

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ett i fornminnesregistret registrerat hytt- och hammarområde (Västerfärnebo 41:1) ligger längs med Sågbäcken invid Sågdammens sydvästra utlopp och nedströms Kvarnsjön. Området består enligt fornminnesregistret av en hyttruin, en hammaranläggning, tre slagghvarp, två rostgropar, tre dammvallar, två husgrunder ett spismursröse samt en hyttbacke. Marken som anläggningen ligger på hör till Hedbo by som har ett medeltida belägg från 1371. Under 1600-talets början uppges två hamrar ha uppförts på byns mark, vilka sedan läggs ner senast 1675. Hytta ska ha anlagts efter 1637 och lagts ned före 1711. Den äldsta kartan, en geometrisk avmätning från 1699 uppges vare sig hytta eller hammare vilket indikerar att de bör ha varit nedlagda vid denna tidpunkt. Det är troligt att de omnämnda industrierna legat vid Västerfärnebo 41:1 där rester efter både hytta och hammare påträffats. Enligt boende i trakten har det funnits både kvarn och såg i området, vilket både namngivning och kartuppgifter bekräftar.

Några hundra meter sydväst om den närliggande bebyggelsen Hedbostängslet finns invid Darntjärns mossen två järnframställningsplatser bestående av blästerugnar, slagghvarp och kolningsgropar (Västerfärnebo 305:1–2 respektive 307:1–2).

Figur 79. Kartutsnitt över hytt- och hammarmiljön vid Sågdammen. Skala 1:15 000.

Kulturhistorisk värdering

Det vetenskapliga värdet bedöms som stort då det i närheten av hytt- och hammarområdet finns lämningar efter lågteknisk järnframställning. Detta ger en möjlighet till jämförelse mellan järnålderns produktionsätt och den medeltida hanteringen. Området har en lång nyttjandetid med en varierande typ av lämningar som dock är svåra att avläsa. Stora delar av området har tidigare avverkats och en tät ungskog av gran och lövsly gör området svårt att överblicka. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Två registrerade vandringshinder ligger dels inom, dels strax intill den registrerade fornlämningen. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Då utpekade vandringshinder ligger inom fornlämning kräver åtgärder i området tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 80. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T68-20:4. Delning av skog. Hedbo nr 1-5. 1800. Notera kvarnen med tillhörande damm men även avsaknaden av några indikatorer på annan verksamhet kring sågdammen.

Figur 81. Vy mot sågdammens utlopp i Sågbäcken. Foto mot nordöst.

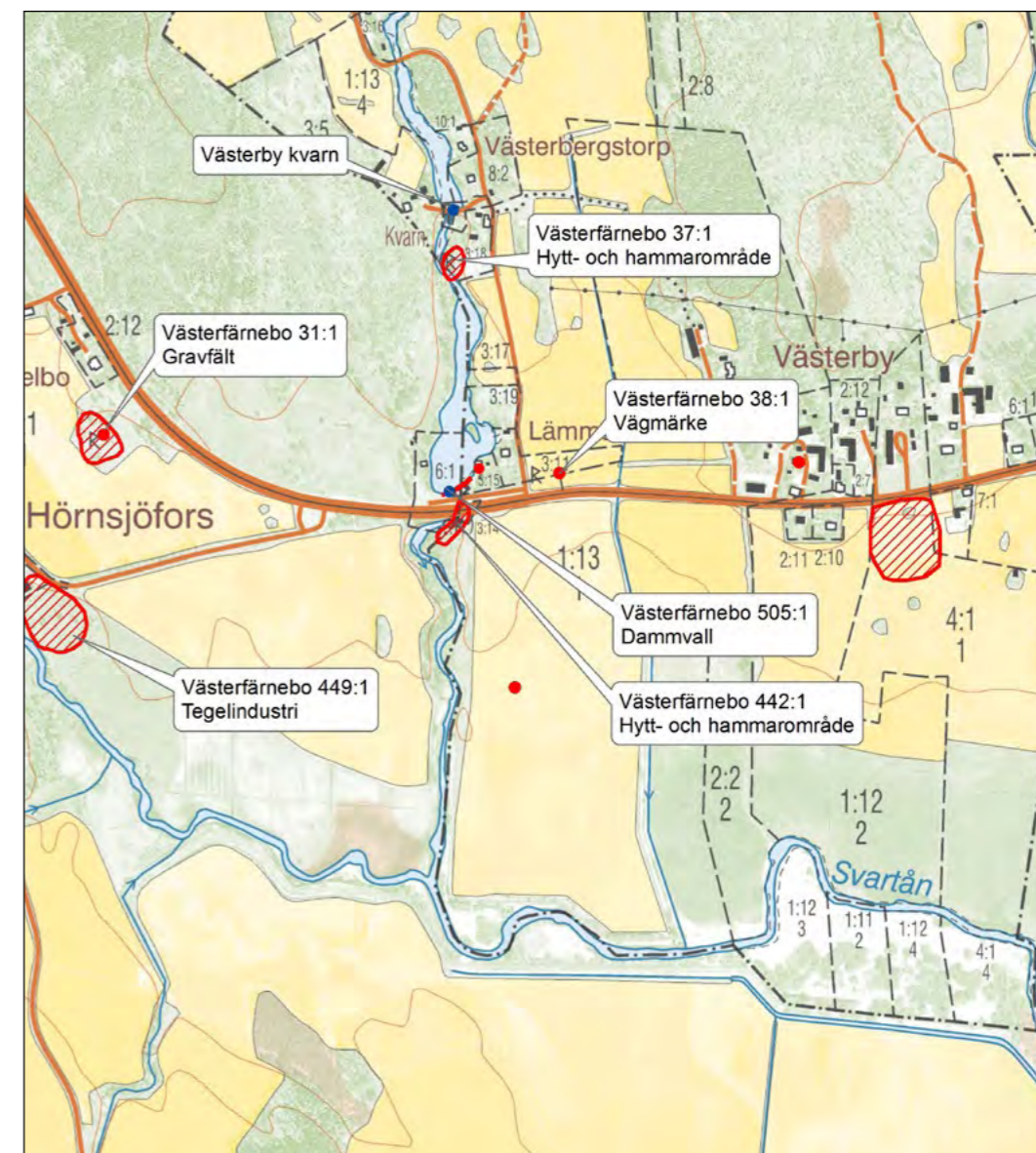

Figur 82. Hyttruin vid Sågdammen (Västerfärnebo 41:1). Foto mot norr.

2.8 Hörnsjöfors och Prästhytteån

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Där vägen korsar Prästhytteån finns ett hytt- och hammarområde (Västerfärnebo 442:1) registrerat i fornminnesregistret. Lämningen består av en ytterst diffus slaggförekomst av hytt- och hammarslagg. Två hammare anläggs här under 1600-talets början och en hytta omtalas 1624–25. Den ena hammaren läggs ned någon gång mellan 1637–1675 medan den andra finns kvar fram till 1870 och omnämns som *Forss Hammarsmedja* eller *Lämsmedjan*. Hyttan har också varit lokaliserad hit, vilket indikeras av den hyttslag som påträffas i och invid vattendraget. Omedelbart norr om landsvägen ligger en damm (Västerfärnebo 505:1) med en uppströms liggande dammspegel. Dammen finns med på historiska kartor.

Figur 83. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Hörnsjöfors och Västerby kvarn. Skala 1:10 000.

Ett stycke uppströms Prästhyttebäcken finns ett hytt- och hammarområde som kopplats till Västerby (Västerfärnebo 37:1). Lämningen är kraftigt skadad av kringliggande bebyggelse och består av en osäker vattenränna och talrikt med hytt- och hammarslagg samt sot och kol.

En kort sträcka norr om hytt- och hammarområdet ligger Västanfors kvarn. Nuvarande byggnad uppfördes på 1890-talet men enligt kartmaterialet fanns det på platsen kvarn sedan åtminstone 1600-talet.

De fysiska lämningarna visar att bebyggelse etablerades tidigt vid Hörendesjöns sydöstra utlopp. Bebyggelsen tog namn efter den fors som vattendraget bildar vid utloppet i Svartån, Hörnsjöfors. I den äldsta namnformen från 1371 heter platsen *Forse*. Omkring 200 meter nordost om den nuvarande herrgården ligger ett gravfält (Västerfärnebo 31:1) som minner om ännu äldre bosättning i området. På gravfältet finns tre högar och sju runda stensättningar registrerade. Platsen utvecklades tidigt till ett gods där jordägare som Brahe, de la Gardie, Marschall och Gyllenstjärna finns med på ägarlängden under 1500- och 1600-talen.

Forsen har utgjort en viktig faktor för bebyggelsens placering, men även ytterligare vattendrag har säkerligen haft gynnsam inverkan. Nedströms nuvarande Hörnsjöfors förenas Prästhytteån med Svartån. Att fler vattendrag med bra fallhöjd finns nära till hands har säkerligen bidragit till lokaliseringen.

Bruket ligger strategiskt placerat i gränslandet mellan slättbygdens ängs- och madmarker och Bergslagens hytt- och skogsområden.

Kulturhistorisk värdering

Området har en lång nyttjandetid med varierande lämningstyper. Järnbrukslämningarna är dock diffusa och därför svåra att avläsa. Bebyggelsen tillhörande Hörnsjöfors bruk vittnar dock om dåtidens ekonomiska välstånd. Kvarnen från 1800-talet i ursprunglig placering är också intakt. Det finns goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen då kulturmiljön har ett stort kunskapsvärde och är avläsbar. Dammspeglarna utgör ett påtagligt blickfång och är en del av miljön för kringliggande bebyggelse. Några miljöer ligger i eller i anslutning till tomt och privat mark, vilket gör platserna svåra att besöka.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Tre dammar är utpekade som vandringshinder: invid Hörnsjöfors herrgård; där landsvägen korsar Prästhytteån samt dammen vid Västerbykvarn. Två av vandringshindren ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen. På samtliga platser bör naturvårdande restaureringsåtgärder planeras i samråd med kulturmiljövården.

Figur 84. Ur Lantmäteristyrerelsens arkiv: T8:45 51. Sockenkartan Västerfärnebo. 1688. Kvarn vid Herresätet Fors, Hammare vid korset landsvägen/Prästhyttebäcken samt en kvarn lite längre upp i samma bäck.

Figur 85. Ur Lantmäteristyrerelsens arkiv: T68-17:1. Fors nr 1-3. Storskifte. 1760. Nedströms bron/dammen vid Fors finns såg och kvarn markerad samt i Prästhytteån Fors hammare.

Figur 86. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T68-82:3. Västerby nr 1-4. Delning av skog.1787.

Figur 87. Nedströms vägbron över Svartån vid Hörsjöfors. Här fanns enligt kartor både såg och kvarn. Den uppströms liggande dammen för elproduktion utgör vandringshinder i ån. Foto mot nordväst.

Figur 88. Huvudbyggnaden vid Högsjöfors Bruk (f d Forss) uppförd 1687 av Per Gyllen-hök. Foto mot norr.

Figur 89. Söder om huvudbyggnaden och vägen som leder över Svartån ligger Hörsjöfors f.d. kvarn. Nedanför huset (till vänster i bild) låg tidigare ett tegelbruk. Foto mot väster.

Figur 90. Vy från kvarnen upp mot gravfältet beläget nordost om Hörnsjöfors huvudbyggnad. Några låga högar kan anas ovanför den källare som är ingrävd i sluttningen. Foto mot nordöst.

Figur 91. Minst två generationers landsvägar vid Fors hammare. Dammanläggningen kan anas till höger i bild. Foto mot väster.

Figur 92. En av dammluckorna vid landsvägsdammen (Västerfärnebo 505:1). Foto mot norr.

Figur 93. Stenvalvbro under den äldre landsvägen över Prästhytteån. Foto mot sydväst.

Figur 94. Dammiljön kring Västerbykvarn. Foto mot sydväst.

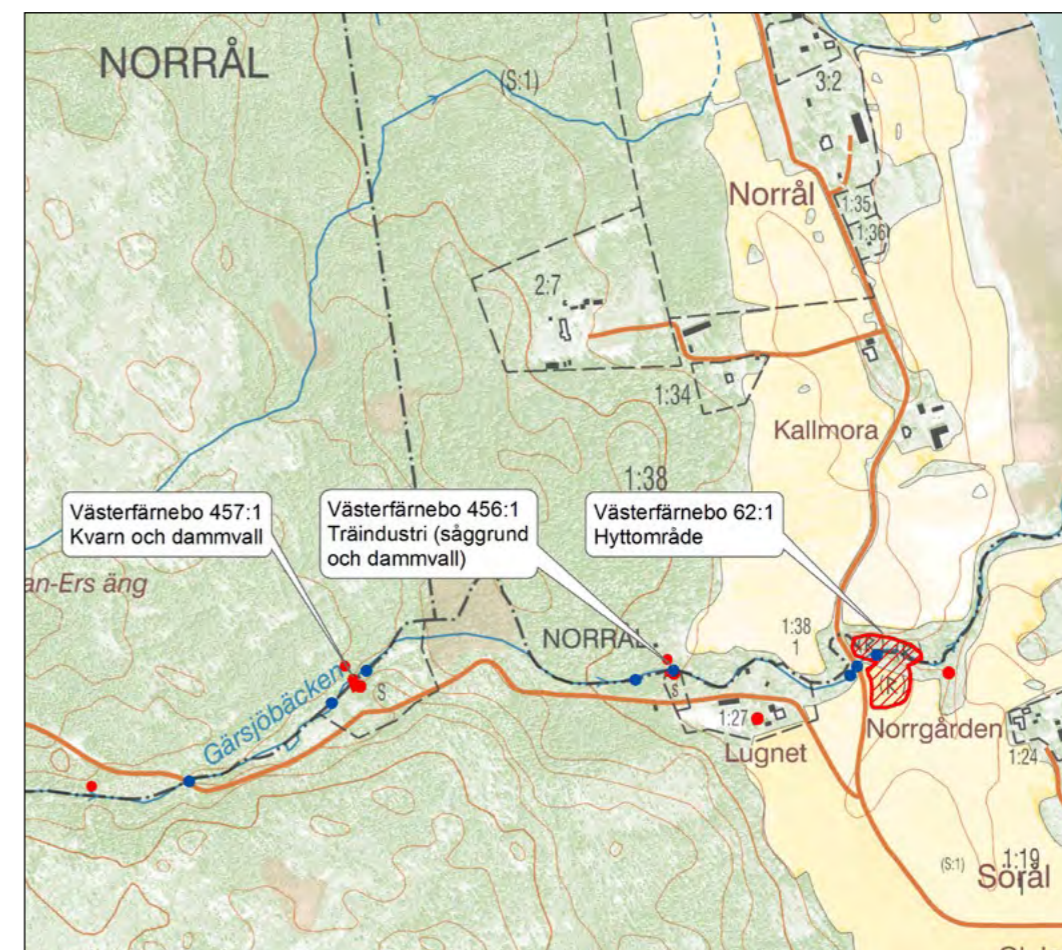
Figur 95. Nedströms vattenfåran vid Västerby kvarn. Lågvatten råder vid fototillfället. Foto mot söder.

2.9 Gärsjöbäcken– omfattande vattenverksamhet

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Mellan Gärsjön och Gorgen löper Gärsjöbäcken. Under århundradena har ett stort antal anläggningar anlagts i vattendraget. Vid passagen över bäcken låg tidigare en hytta (Västerfärnebo 62:1) som idag endast kan anas genom talrika slaggförekomster i och utmed vattendraget. I det skriftliga materialet finns uppgifter om att en hammare ska ha uppförts under början av 1600-talet, men lagts ned relativt snabbt. Däremot finns inga uppgifter om en hytta. Inga rester efter hammare har påträffats längs bäcken.

En träindustri (Västerfärnebo 456:1) är registrerad något hundratal meter uppströms hyttlämningen. Lämningen tros vara rester efter en såg. Vid fältbesöket påträffades ett fragment av en kvarnsten vilket visar på den intensiva aktivitet som pågått i vattendraget. Kartmaterialet stödjer det intrycket genom att visa på en mångfald av kvarnar och dammar längs bäcken. Ytterligare längre uppströms mot Gärsjön finns grunder eller snarare en ruin kvar av en kvarn med tillhörande damm (Västerfärnebo 457:1). Vid anläggningen finns en kvarngrund av fint kallmurade och övermossade stenar med väggar som är intill två meter höga. Det finns också en vattenränna med

Figur 96. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Gärsjöbäcken. Skala 1:10 000.

stensatta och kallmurade kanter och en dammvall som är omkring 40 meter lång och ligger tvärs över bäcken. I dammvallen finns två öppningar för dammluckor. På kartmaterial från 1691 och framåt finns en kvarn och damm upptagen på platsen.

Bäcken delas mellan byarna Norrål och Sörål. Nuvarande väg har i princip samma sträckning som på kartmaterialet från 1600-talet.

Kulturhistorisk värdering

Området har en lång användningstid med fler typer av lämningar som är relativt lätta att avläsa. Anläggningarna i Gärsjöbäcken är relativt orörda och opåverkade av senare tiders verksamhet i och kring vattendraget. Kulturmiljön visar på hur man i det agrara samhället nyttjade vattnets kraft i användande av gårdens resurser och behov av att mala mjöl och förädla skogsbrukets råvaror. Vid den västra kvarnen (Västerfärnebo 457:1) finns en informationsskylt uppsatt. Det är dock svårt att göra miljöerna tillgängliga för besökare då lämningarna ligger på privat mark. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Dammar och branta partier i bäckfåran utgör utpekade vandringshinder. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården. Vissa vandringshinder ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 97. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T68-48:1. Norrål nr 1-4. Geometrisk avmätning. 1691. Gärsjöbäcken har delats mellan de båda byarna Norrål och Sörål. På kartan är det nr 5 och 10 som tillhör norra byn och övriga är anläggningar till södra.

Figur 98. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T68-75:1. Sörål nr 1-3. Geometrisk avmätning. 1697.

Figur 99. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T68-48:2. Norrål nr 1-4. Delning av hemägor. 1754.

Figur 100.
Dammanläggning
vid såglämningen
Västerfärnebo 456:1.
Foto mot norr.

Figur 101.
Kallmurade
grunder till kvarn
i Gärsjöbäcken
(Västerfärnebo
457:1). Foto mot
sydväst.

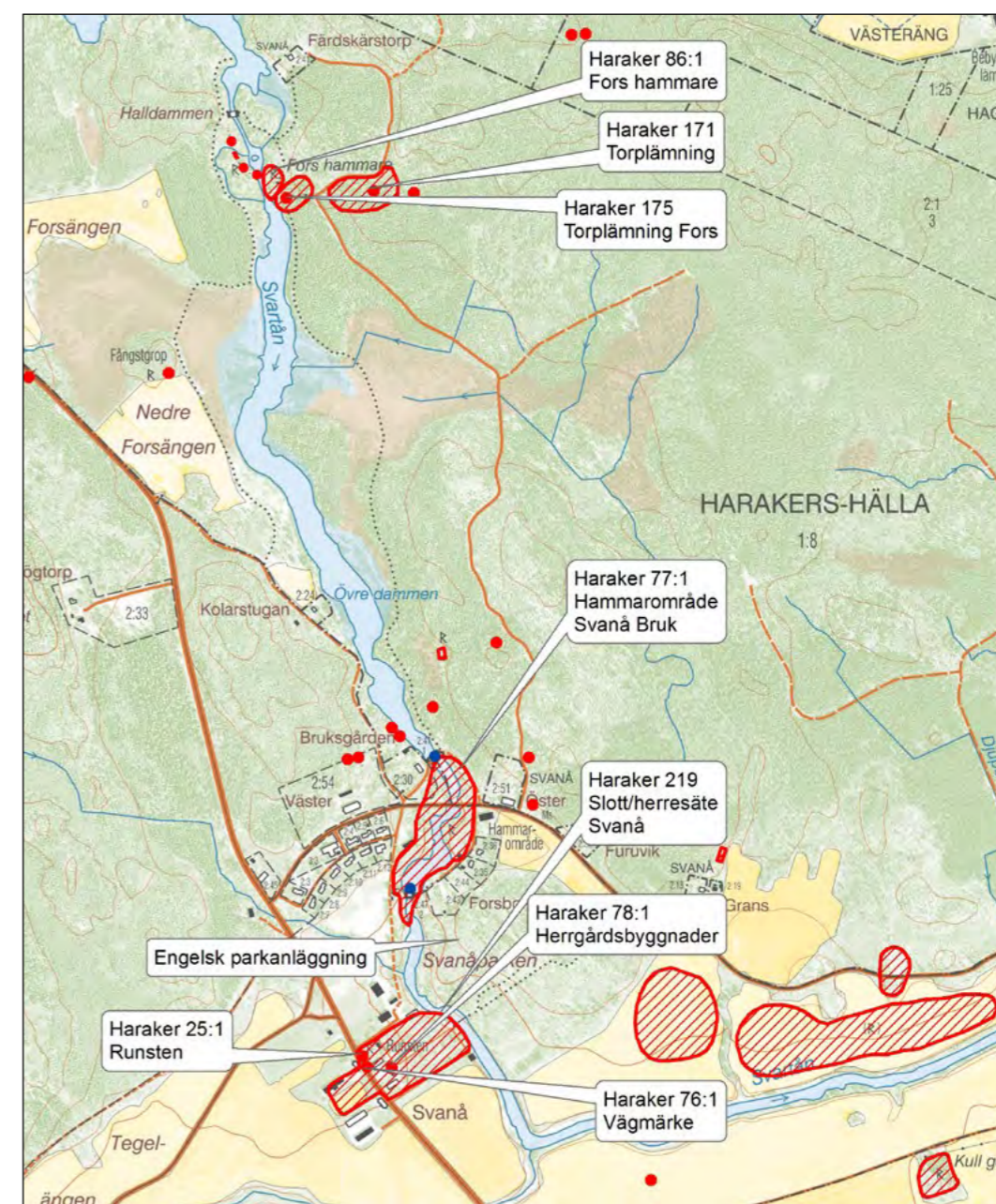
Figur 102.
Dammspegeln
uppströms kvarnen
i Gärsjöbäcken
(Västerfärnebo
457:1). Foto mot
sydväst.

2.10 Från Sigulsqvarn till Svanå bruk

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Områdets kärnvärden relaterade till vatten utgörs av de två dammar, en övre kallad *Bruksdammen* respektive en nedre, *Kvarndammen*, vilka anlades redan på 1630-talet för driften av ett antal stångjärnshammare och smedjor.

Vid Hällsjöns utlopp i Svartån finns ytterligare damm, *Halldammen*, belägen vid den tidigare Fors hammare (Haraker 86:1). Dammen anläggs under 1600-talets första del för en stångjärnshammare och några spiksmedjor som drivs med vattenkraft.

Figur 103. Kartutsnitt över kulturmiljön Svanå Bruk. Skala 1:15 000.

Kring Svanå herrgård finns i fornminnesregistret ett stort antal registrerade lämningar efter torp och andra bebyggelseenheter. Själva herrgården finns i registret som slott/herresäte (Haraker 219) men fornlämningsnumret omfattar även de tidigare registrerade lämningarna: en från Ulvsta hitflyttad runsten (Haraker 25:1); ett vägmärke (Haraker 76:1) samt själva herrgårdsbyggnaden (Haraker 78:1).

Svanå bruks tillkomst ska ses i ljuset av den skogsbrist som ger sig till känna i Bergslagen under 1600-talets första hälft. Myndigheterna uppmanade därför personer med ekonomiska förutsättningar att anlägga stångjärnshammare längre ner efter åsträckorna och bort från hyttområdena, på platser där det fanns tillräckligt med strömmande vatten och framför allt tillgång till skog.

Figur 104. Detaljbild från Lantmäteristyrelsens arkiv: T14-33:1. Storskifte. Spånga norr nr 1791.

I 1635 års jordebok uppges att fältherren Jacob de la Gardie äger *Sigulswarns* hemman med *Sigulswarns bruk*. Några år senare uppges bruket bestå av 4 hamrar med 8 härdar. Bruket kommer först under 1700-talet att övergå till namnet Svanå.

På 1670-talet lät Pontus Fredrik de la Gardie uppföra en herrgård i timmer bestående av en huvudbyggnaden med högt säteritak och klocktorn samt två lägre flyglar.

Svanå utgör ett riksintresse för kulturmiljövärden (U 18) med motiveringen: *Bruksmiljö utanför det medeltida bergslagsområdet med herrgård i karolinsk stil och med fina interiörer.*

Det som uttrycker riksintresset är: *En allé avskärmar mangården med sin park från ladugårdsdelen med ekonomibyggnader från 1700- och 1800-talet. Välbevarad engelsk park. Två välbevarade arbetarkaserner från 1800-talets förra del och fd järnbod. Vid Svartåforsen finns omfattande lämningar efter brukets hammarsmedjor.*

Kulturhistorisk värdering

Svanå bruk är ett gott exempel av den omlokalisering av hammarsmedjor och framväxt av bruk som sker under 1600-talet i Bergslagen till följd av bristen på skog i Bergslagens kärnområden. Svanå bruk utgör en tydligt avläsbar kulturmiljö med strukturer som vittnar om denna process. Det finns stora förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Svanå är ett idealiskt objekt som, genom fler skyltar och kartor, kan sätta in bruksmiljön både i ett lokalt sammanhang och ett större perspektiv med berättelsen om brukens framväxt utanför Bergslagens bruk- och hyttmiljöer. Upplevelsevärdet är stort med tydliga fysiska uttryck med avläsbara lämningar efter smedjor och annan vattenverksamhet.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

De båda dammarna vid bruket norr om Svanå herrgård utgör vandringshinder. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Vandringshindren ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 105. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:21. Sockenkarta Haraker. 1688.

Figur 106. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T14-29:1. Avritning. Svanå nr 1. 1718.

Figur 107. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T14-33:1. Storskifte. Spånga norr nr 1. 1791.

Figur 108. Uppströms den övre dammen med bruksgården som fungerade som inspektorsbostad och brukskontor till höger. Foto mot söder.

Figur 109. Nedströms övre dammen. Foto mot nordväst.

Figur 110. Stensatt och kallmurad vattenränna vid Klensmedjan nedströms det övre fallet. Foto mot norr.

Figur 111. Järnmagasinet omnämnt i riksintressebeskrivningen. Foto mot söder.

Figur 112. Till höger upp i backen syns arbetarbostäder från 1800-talets första hälft. Foto mot nordväst.

Figur 113. Ett lusthus som ingår i Svanås engelska park. Foto mot sydväst.

Figur 114. Hammaranläggningar nedströms nedre fallet med rester av Lancashiremedjan :med tillhörande stensatta vattenrännor till höger i bild. Foto mot söder.

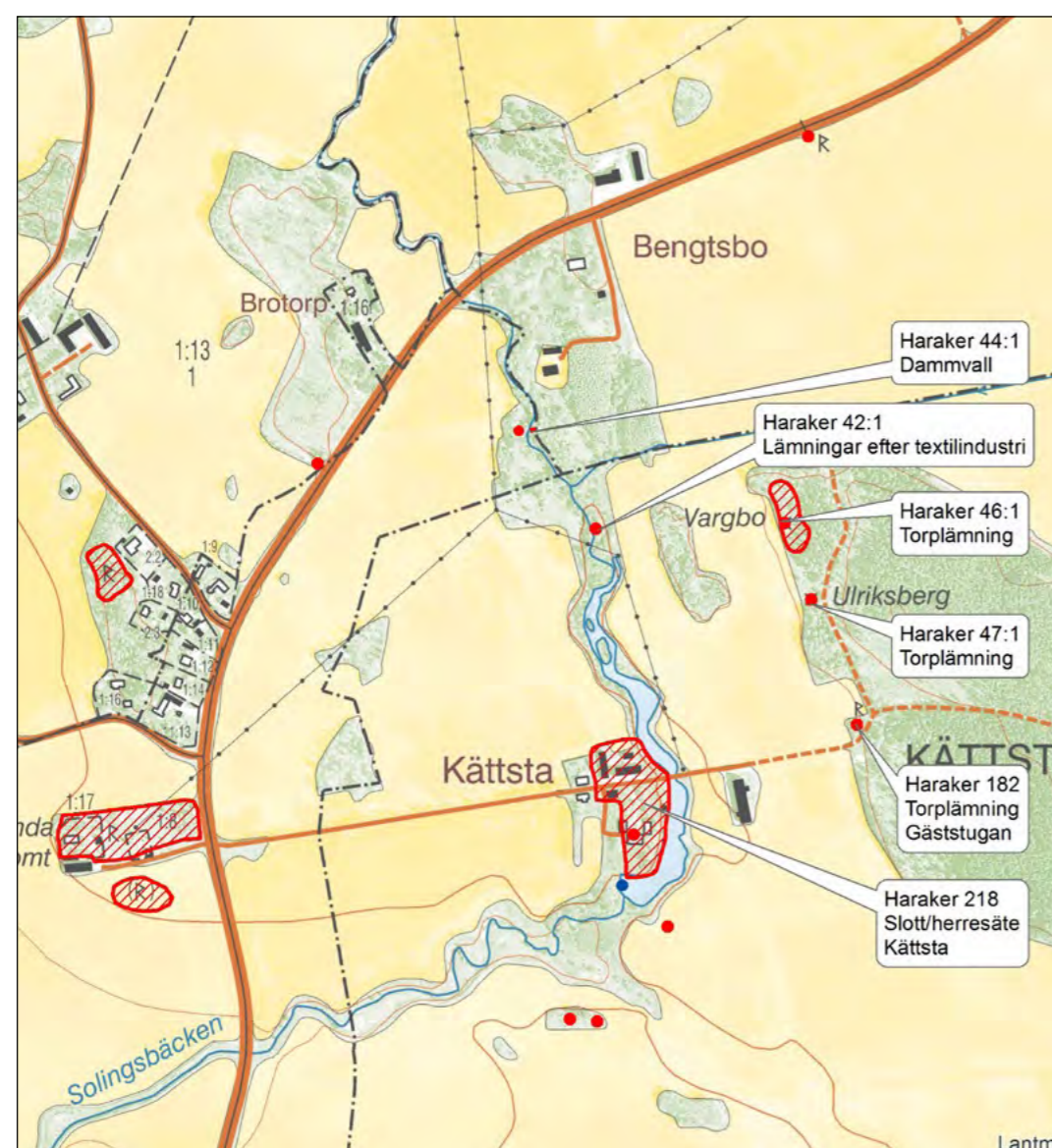
Figur 115. Den västra delen av den engelska parken gränsande mot Svartån. Foto mot söder.

2.11 Kättsta

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Gården Kättsta i Harakers socken är i fornminnesregistret registrerat som slott/herresäte (Haraker 218) och beskrivs som en storgårdstomt. Äldsta belägg för egendomen är *Kaetilstae* från 1306. Kättsta är ett f d berustat säteri för nr 82 vid *Överstelöjtmantens kompani och Livregementet*. Det nuvarande bostadshuset uppfördes 1905 som en kopia av det äldre huset.

Intill och söder om tomten dämmer en dammvall upp bäcken som här bildar en dammspegel. Nedströms dammvallen, i bäckravinen, finns flera mindre grunder av okänt ursprung. Vid fältbesöket var vegetationen så tät och ravinen så igenväxt med lövsly att det inte var möjligt att undersöka grunderna närmare.

Figur 116 Kartutsnitt över kulturmiljön vid Kättsta. Skala 1:10 000.

Runt egendomen ligger ett flertal torp varav de flesta bara finns kvar som grundstenar. Fynd av mer eller mindre bearbetade föremål av bergart, flinta och kvarts i åkrarna runt ågora minner om en betydligt äldre bosättning i området.

Kättsta ligger invid och utmed Solingsbäcken några hundra meter innan den mynnar ut i Svartån. Uppströms Kättsta ligger dels en dammvall (Haraker 44:1) samt ett område med flera olika typer av anläggningar, vilket skulle kunna betecknas som ett småindustriområde (Haraker 42:1). Här låg en linnefabrik som grundades på 1730-talet. Fabriken hade linberedning, spinneri och ett väveri med ett 20-tal vävstolar. Verksamheten var helt avvecklad i början av 1790-talet. Vid de dammar som anlagts fanns senare kvarn och såg. Den uppströms liggande dammvallen (Haraker 44:1) har troligen samband med verksamheten i småindustriområdet.

Kulturhistorisk värdering

Lämningarna kopplade till vattenverksamheten är svåra att avläsa och förstå ur sitt rätta kulturhistoriska sammanhang. Det finns därmed små förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen med hänvisning till vattenanknutna kulturmiljövärdena. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk, dock är dammspegeln ett påtagligt blickfång och en del av miljön för kringliggande bebyggelse.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Dammen nedanför säteriet utgör ett utpekat vandringshinder. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Innan sådana åtgärder genomförs bör det utredas funktion av och ålder på de husgrunder som ligger i bäckravinen nedanför huvudbyggnaden.

Figur 117.
Lantmäteristyrelsens
arkiv: T2: 126-127.
Renovation. Kättsta
skattegränd. 1640-tal.
Riksarkivet.

Figur 118. Lantmäteristyrelsens arkiv: T14-23:1. Geometrisk avmätning Kättsta nr 1. 1688.

Figur 119. Baksidan av Kättsta säteri sett från dammen. Foto mot norr.

Figur 120. Spång över dammen. Foto mot söder.

Figur 121. Nedströms dammvallen. Här syns det fint kallmurade stenmaterialet. Foto mot nordöst.

2.12 Harakers kvarn

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Den nuvarande byggnaden är delvis från 1700-talet men den byggdes om 1828 och var i drift fram till 1978. Kvarnen kallades tidigare för Norrkvarn. Idag är kvarnen ett galleri och dammen används för elproduktion. På motsatt sida vattendraget ligger en såg från 1920-talet. Harakers tullkvarn har en lång och kontinuerlig historia. Man hittar den redan i 1600-talets kartmaterial och uppges tidigt vara tullkvarn.

Kulturhistorisk värdering

Det finns goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Harakers kvarn är ett exempel på en tullkvarn med stor betydelse för bygden. I det agrara samhället var ofta de vattenhjulsdrivna kvarnarna tullkvarnar då det var belagt med skatt att mala säden. Det innebar att inte varje bonde hade sin egen kvarn, utan var tvungen att nyttja tullkvarnen för att producera mjöl. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk, men vattenkraften används idag för elproduktion. Vidare är dammspegeln ett påtagligt blickfång och en del av kulturmiljön kring

Figur 122. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Harakers kvarn. Skala 1:8 000.

anläggningen. Vattenverksamhet har i någon form funnits här under lång tid. Att det fortfarande står en kvarnbyggnad kvar är värdefullt för upplevelsen av platsen. Upplevelsevärdet bedöms som högt.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Dammen utgör ett utpekat vandringshinder. En utrivning riskerar att helt ramponera kulturmiljön. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården och anpassas i utformning och material till kulturmiljön.

Figur 123. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T2:113. Renovation. 1640-tal. Riksarkivet. Kvarngården ligger vid F och utgör ett skattetorp. Vid K återfinns själva tullkvarnen.

Figur 124. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T14-23:2. Avvägning. Kättsta nr 1. 1757.

Figur 125. Harakers kvarn med kvarngården i bakgrunden. Foto mot sydöst.

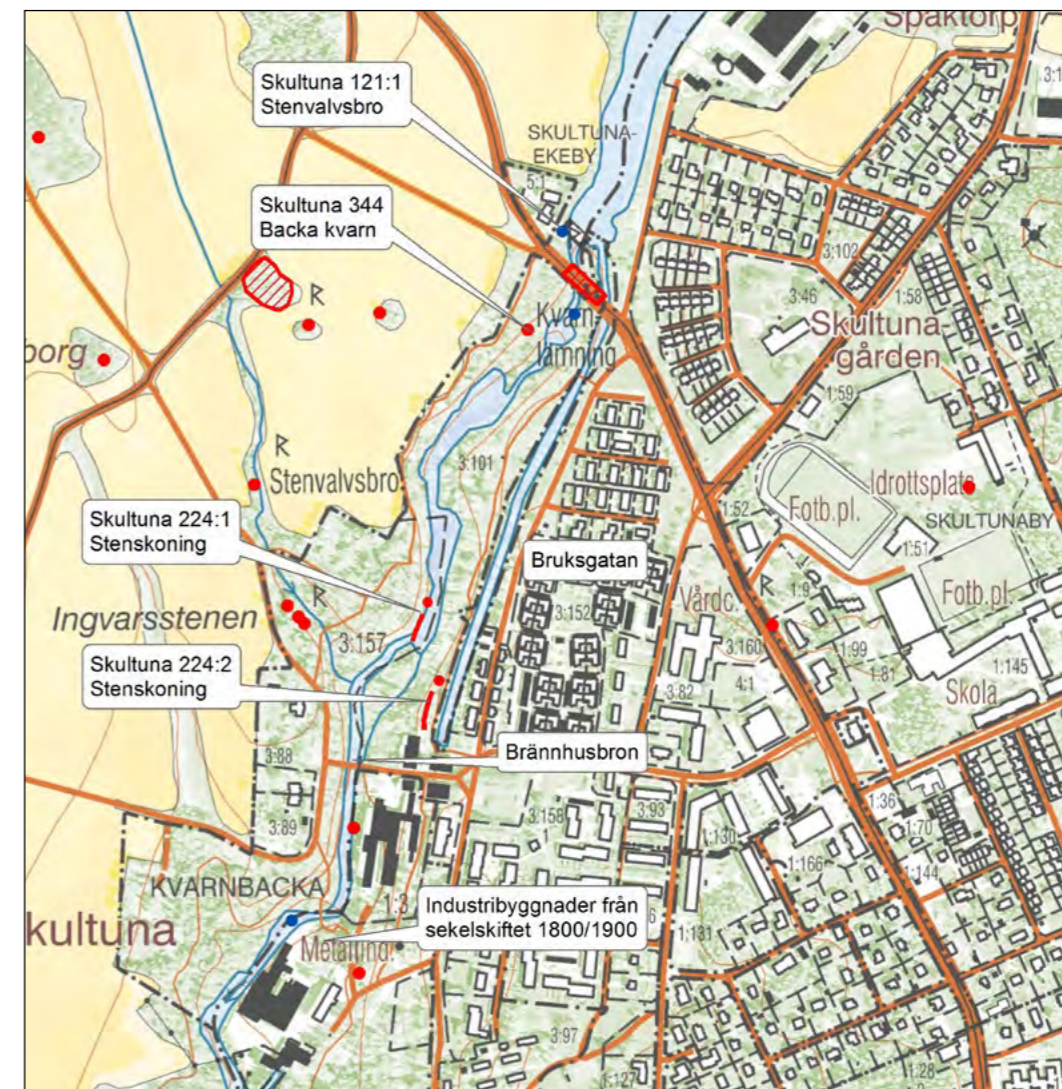

Figur 126. Nedströms dammen och baksidan av kvarnen. Foto mot norr.

2.13 Skultuna –anrikt mässingsbruk

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

De kärnvärden inom området som är relaterade till vatten utgörs av olika typer av fysiska lämningar efter industriverksamheten samt bebyggelsen knuten till bruket. I området ligger Brännugnsbacken med två kolhus på ömse sidor om den väg som via Brännugnsbron korsar Svartån. Här ligger också tre mässingshyttor på rad, varav två är delvis bevarade efter branden 1780 som mer eller mindre totalförstörde bruket. Bron återuppfördes med rödfärgade och stenfyllda timmerkar för att stå emot trycket från vårfloden. Exempel på senare fabriksbebyggelse utgör de sekelskiftesbyggnader som nu fungerar som utställningslokal av brukets tidigare produktion, samt försäljning av dagens produkter. Nämnas kan också arbetarbostäderna längs Bruksgatan som löper på östra stranden av och parallellt med vattendraget.

Figur 127. Kartutsnitt över kulturmiljön kring mässings bruket i Skultuna. Skala 1:8 000.

I norra delen, där Västeråsvägen korsar Svartån ligger en stenvalvsbro (Skultuna 121:1) som fortfarande är i bruk. Bron har två 10 meter långa och 4,8 meter höga spann och är byggd av kallmurade tuktade stenar. Den färdigställdes 1869 och har både förlängts och breddats med betong och vägbana belagd med asfalt.

Söder om bron, på västra åsidan, ligger grunderna efter Backa kvarn (Skultuna 344). Kvarngrunden mäter invändigt 12×8 meter med ytterväggar bestående av cirka 1 meter breda och 2 meter höga murar av kallmurade, tuktade 0,5–2 meter stora stenblock, sammanbundna med tretton ankarjärn. Sydöst och nordväst om grunden finns hjulgravar/vattenrännor som är omkring 24×5 meter stora.

Skultuna Bruk anläggs redan 1607 på initiativ av Karl IX. Placeringen var ytterst strategisk för här fanns vattenkraft från Svartån, stora skogstillgångar för produktion av träkol och Falu koppargruva inte alltför långt bort. Mässing var en dyr produkt och genom att förädla koppar, som fanns inom landet, till mässing kunde importen minskas. Vidare kunde mässingsproduktionen öka exportintäkterna och därigenom förbättra rikets ekonomi som vid den här tiden var starkt tyngd av tidigare lån från Hansan.

Man importerade kunskapen genom mästare från Tyskland och Nederländerna vilka kom att leda produktionen vid bruket. Tillverkningen var omfattande och delades upp på olika verkstäder och smedjor fördelade utefter vattendraget. I en av verkstäderna gjuts ljusstakar och kronor, klockor och mortlar medan i andra utgår tillverkningen från mässingsplåt och i stället produceras skålar, väggplåtar, krukor och kittlar.

Bruket förstördes i det närmaste helt genom en kraftig eldsvåda år 1780 men återuppbyggnadsarbete påbörjades nästan omedelbart och bruket var snart igång med full verksamhet.

Skultuna ombildades till aktiebolag 1860 under namnet Skultuna Bruk AB och i samma skede började en modernisering av både anläggningar och produktionsmetoder. Konkurrensen från det 1897 i Västerås bildade Nordiska Metall AB blev vid sekelskiftet för stort och verksamheterna gick ihop med Granefors mässingsbruk i Blekingen och bildade 1902 Svenska Metallverkens Försäljningsaktiebolag.

Svartåns dalgång med Skultuna Bruk (U 19) är ett område av riksintresse för kulturmiljövärden i Västmanlands län enligt 3 kap 6 § miljöbalken. Motiveringen lyder: *Dalgångsbygd med bymiljöer där bebyggelsekontinuitet från yngre järnåldern framgår av gravfälten intill byarna. Sveriges äldsta mässingsbruk. (Bruksmiljö, Kyrkomiljö).*

Riksintresset uttrycks genom att: *jordbruksbebyggelsen ligger i byar på ömse sidor om dalgången. Många byar med geometriskt reglerade tomter, goda exempel är Lejde och Skädduga. Medeltida kyrkor i Skultuna och Skerike. Skultuna mässingsbruk grundat 1607, det äldsta industriområdet uppfördes efter en brand år 1780. I området finns verkstadsbyggnader, två stora, dominerande kolhus och delvis bevarade arbetarbostäder från 1700- och 1800-talen. Från tiden före branden har sex timrade arbetarbostäder bevarats.*

Kulturhistorisk värdering

Det finns mycket goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Skultuna utgör ett utmärkt exempel på de bruk som växer fram på 1600-talet. Skultuna bruk är ett av få bevarade mässingsbruk i landet. Miljön nyttjas fortfarande delvis för ursprungligt bruk och bruksmiljön är en stor turistattraktion. Det finns också ett stort forskningsmaterial om bruket och dess historia. Promenadstråken nyttjas av både turister och lokalt boende. Bruket och dalgången är av central betydelse och identitetsskapande för lokalsamhället Skultuna. Bruket har en lång nyttjandetid med varierande typ av fornlämningar, spår av den tidiga industriverksamheten, som utan skyltning kan vara svåra att avläsa och särskilja. Promenadstråk runt kulturmiljön är dock fint skyltade och skötta.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

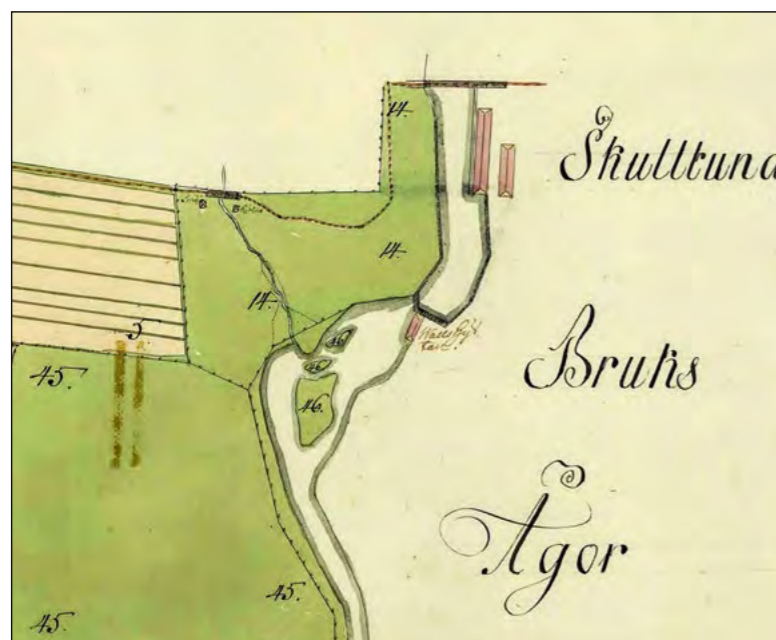
Det finns tre utpekade vandringshinder inom den aktuella sträckan. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Det vandringshinder som noterats invid kvarnbron i norr ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 128. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:23. Sockenkartan. 1688.

Figur 129. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T55-21:1. Högervallen nr 1. Avmätning 1795. Till höger om Brännugnsbron syns kolhusen och norr därom ett skärverk och trådhytta. Söder om bron finns galmejkvarn (malmkvarn) och stamphytta.

Figur 130. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T55-21:1. Högervallen nr 1. Avmätning 1795 Söder om produktionscentrat, nedanför Galmejkvarnen, låg valshyttan.

Figur 131. Litografi av Gustaf Pabst över Skultuna Bruk. Ur Kjellberg & Åström 1873.

Figur 132. Till vänster i bild är dammen som utgör ett vandringshinder. Till höger skymtar Backakvarnbron med sina stenspann (Skultuna 121:1). Strax till vänster om det bortre brofästet låg tidigare en krog som uppfördes under 1700-talet. Foto mot sydöst.

Figur 133. Vattenkanal som löper längs med och öster om den naturliga fåran. Foto mot sydväst.

Figur 134. Del av grunden till Backa kvarn. Foto mot norr.

Figur 135. Den västra åstranden är här stensatt med fint kallmurade stenar (Skultuna 224:1). I bakgrunden skymtar del av fundamenten till den äldsta bevarade bron i området, Brännugnsbron. Islossning och vårflooder gick hårt åt träkonstruktionerna i vattendraget, varför det krävdes förstärkningar och stenbroar vid de mest utsatta partierna. Foto mot söder.

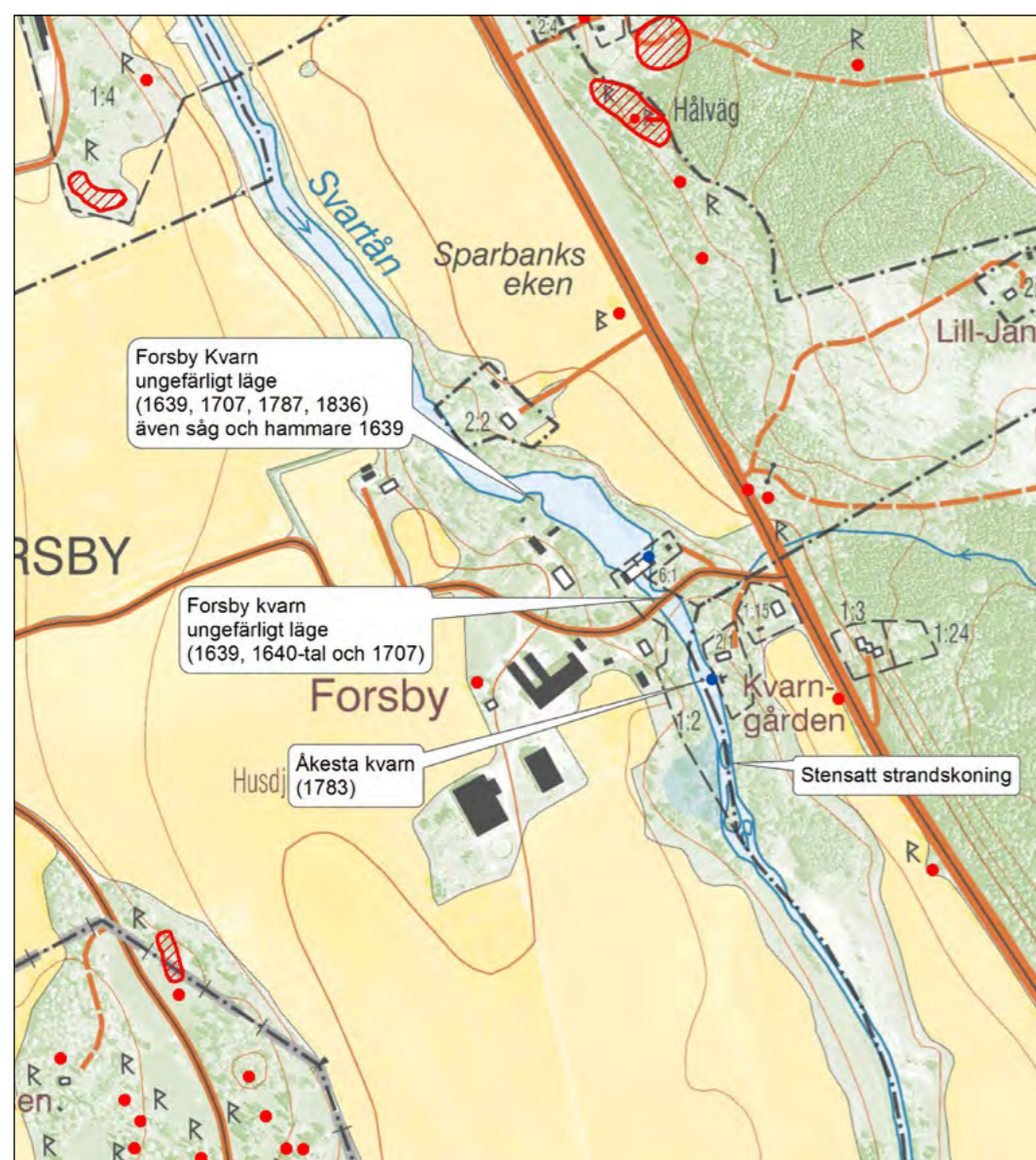

Figur 136. Skultuna är i högsta grad en brukad kulturmiljö där det nya möter ett äldre tidevarv. Här används fortfarande de gamla vägarna men med viss begränsning. Foto mot öster.

2.14 Forsby och Åkesta

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Det finns ett spår av vattenanknutna verksamheter vid Forsby och Åkesta men inte någon av lämningarna finns registrerad i fornminnesregistret. Invid Forsby ligger, strax norr om dagens vägbro över Svartån, en dammvall som återfinns på 1838 års storskifteskarta. Dammanläggningen, som är drygt 30 meter lång, 3 meter bred och intill 2 meter hög är konstruerad av kallmurade grovt tillhuggna stenar. I dammvallens nordöstra del ligger en mindre kraftstation i tegel som uppfördes 1921, Gillberga kraftverk. Kraftstationen uppfördes troligtvis i samband med elektrifiering av verksamheten vid gården, som t.ex. den intilliggande kvarnen.

Figur 137. Kartutsnitt över kulturmiljön Forsby och Åkesta kvarnar. Skala 1:8 000.

Rester efter en av kvarnbyggnaderna tillhörande Forsby påträffas söder om och nedanför västra brofästet. Lämningen utgörs av en stensatt syll av 0,4–1 meter stora grovt huggna stenar. Vid fältbesöket var växtligheten så tät att det inte gick att uppskatta grundens storlek.

I det äldre kartmaterialet återfinns norr om dammen både kvarn, såg och hammare. Inga fysiska lämningar har gått att identifiera vid fältbesöket.

Lämningarna efter Åkesta kvarn återfinns omkring 100 meter nedströms vägbron och strax söder om Kvarngården. Här ligger en stensatt och delvis av betong konstruerad fördämning över vattendraget, drygt 20 meter lång, 3 meter bred och intill 1,5 meter hög. På östra sidan vattendraget intill fördämningen finns grunderna efter kvarnbyggnaden i form av en i sten kallmurad åsida.

Redan 1390 omnämns Forsby i ett testamente där två markland i södra delen av byn och ett kvarnställe strax nedanför skänks till Västerås domkyrka. Forsby utgörs idag av en herrgårdsmiljö belägen på västra sidan av ån och är idag ett fungerande jordbruk med ett *corp de logi* och ett stort antal övriga byggnader av varierande ålder.

Åkesta nämns i skriftliga handlingar från 1300-talet och kvarnverksamhet har funnits vid gården redan under medeltid. Den senaste kvarnbyggnaden uppfördes 1838 och försvann någon gång efter 1965. Efter detta årtal finns byggnaden inte med på foto.

Forsby och Åkesta ligger inom samma riksintresseområde som Skultuna, nämligen Svartåns dalgång med Skultuna Bruk (U 19). Motiveringen lyder: *Dalgångsbygd med bymiljöer där bebyggelsekontinuitet från yngre järnåldern framgår av gravfälten intill byarna. Sveriges äldsta mässingsbruk. (Bruksmiljö, Kyrkomiljö).*

Riksintresset uttrycks genom att: *jordbruksbebyggelsen ligger i byar på ömse sidor om dalgången. Många byar med geometriskt reglerade tomter, goda exempel är Lejde och Skädduga. Medeltida kyrkor i Skultuna och Skerike.*

Kulturhistorisk värdering

Området har en lång nyttjandetid, men de fysiska spåren är otydliga och svåra att avläsa och särskilja på platsen. Kulturmiljön med Forsby gård och Åkesta kvarngård speglar dock det agrarhistoriska samhället och vattnets betydelse i ett agrarhistoriskt sammanhang. Kraftstationen är ett exempel på tidig elektrifiering på landsbygden för jordbrukets drift. Miljön nyttjas inte längre för uttag av vattenkraften.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

De två dammarna utgör utpekade vandringshinder. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården och om möjligt anpassas till kulturmiljön. Kvarnlämningarna utgör fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen. Lämningarna finns dock inte registrerade i fornminnesregistret.

Figur 138. Ur Riksarkivets digitala kartregister. Fiholm: 45. Renovation. Forsby frälse- och cronohemman. 1639. Detalj av föregående karta som visar vid F en kvarn, H en sågekvarn och vid I en stångjärnshammare. Notera att liknande tecken finns i vattendraget söder om bebyggelsen nr 2.

Figur 139. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T2:38-39. Forsby nr 1-4. 1640-tal.

Figur 140. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T55-10:4. Forsby nr 1-4. Storskifte 1838. Nuvarande damm ligger på samma plats som här, strax norr om bron och Forsby nedre kvarn återfinns söder om västra brofästet.

Figur 141. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T55-10:2. Storskifte. Forsby nr 1-4. 1783.

Figur 142. Damm och kraftstation vid Forsby. Foto mot nordväst.

Figur 143. Nuvarande vägbron vid Forsby sett från dammen. Foto mot sydöst.

Figur 144. Strax nedanför och på södra sidan om det västra brofästet finns indikationer på läget för kvarnen vid Forsby i form av grundstenar till höger i bild. Foto mot söder.

Figur 145. Dämet vid Kvarngården (Åkesta)- Foto mot norr.

Figur 146. Den västra delen av dämet utgörs av cement. Foto mot nordöst.

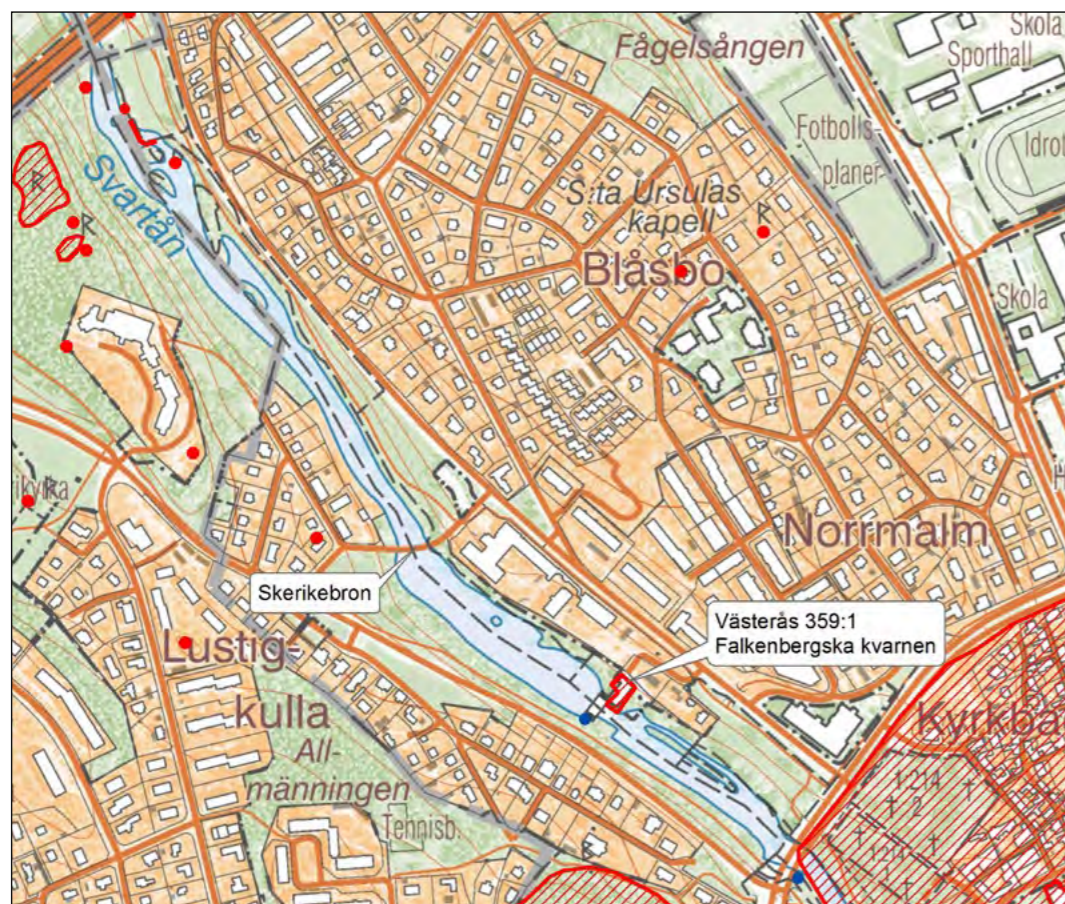
2.15 Falkenbergiska kvarnen

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Falkenbergiska kvarnen är belägen på nordöstra stranden av Svartån, i en smal dalgång med starkt sluttande stränder på ömse sidor. Anläggningen, som ligger omkring 250 meter från kringleden, upp efter Skultunavägen är upptagen i fornminnesregistret (Västerås 359:1). Kvarnen som fått sitt namn av den förste ägaren greve Melcher Falkenberg, är byggd i slutet av 1700-talet. Själva kvarndriften upphörde först 1968 och i mitten av 1980-talet gjordes byggnaden om och anpassades för kontors- och restaurangverksamhet.

Strax uppströms nuvarande kvarnlaget går Skerikebron över vattendraget. Kring denna bro har det sedan medeltid funnits ett flertal kvarnar av vikt för både stad och omland. Under vissa perioder har de kallats för Västerås övre respektive nedre kvarn. Det var en släkting till nämnda Melcher, grevinnan Falkenberg, som ägde dessa och ett antal andra kvarnar. Melcher river dock de två kvarnarna och bygger både ny damm och kvarn vid det nuvarande läget.

Falkenbergiska kvarnen har estetisk betydelse för miljön och är av stor betydelse för upplevelsen av årummet. För många Västeråsare är den en självklar och viktig identitetsskapande byggnad.

Figur 147. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Falkenbergiska kvarnen i Västerås. Skala 1:8 000.

Kulturhistorisk värdering

Kvarnen är en av ett fåtal äldre byggnader i staden som vittnar om hur Svartåns vattenkraft nyttjats för maskinell drift. Vidare ger kvarnen en bild av stadens livsmedelsförsörjning.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

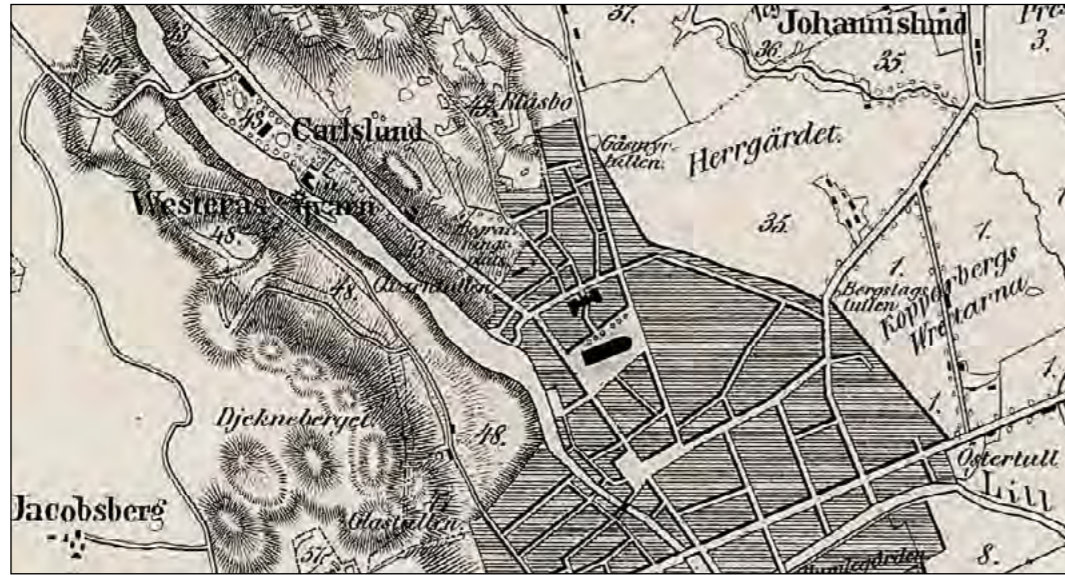
Dammen utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Antikvarisk status måste utredas.

Figur 148. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:11. S:t Ilians socken. Redovisning 1688. Två kvarnar finns markerade nedströms den bro som troligen är Skerikebron.

Figur 149. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T72-1:13. Västerås stad. 1688.

Figur 150. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: Lj-13. Västerås stad. 1854. Ljunggrens atlas, litografi.

Figur 152. Kraftverksdammen. Foto mot nordväst.

Figur 151. Nedströms kvarnbyggnaden med kraftverksdammen. Foto mot väster.

Figur 153. Dammen uppströms Falkenbergiska kvarnen. Foto mot söder.

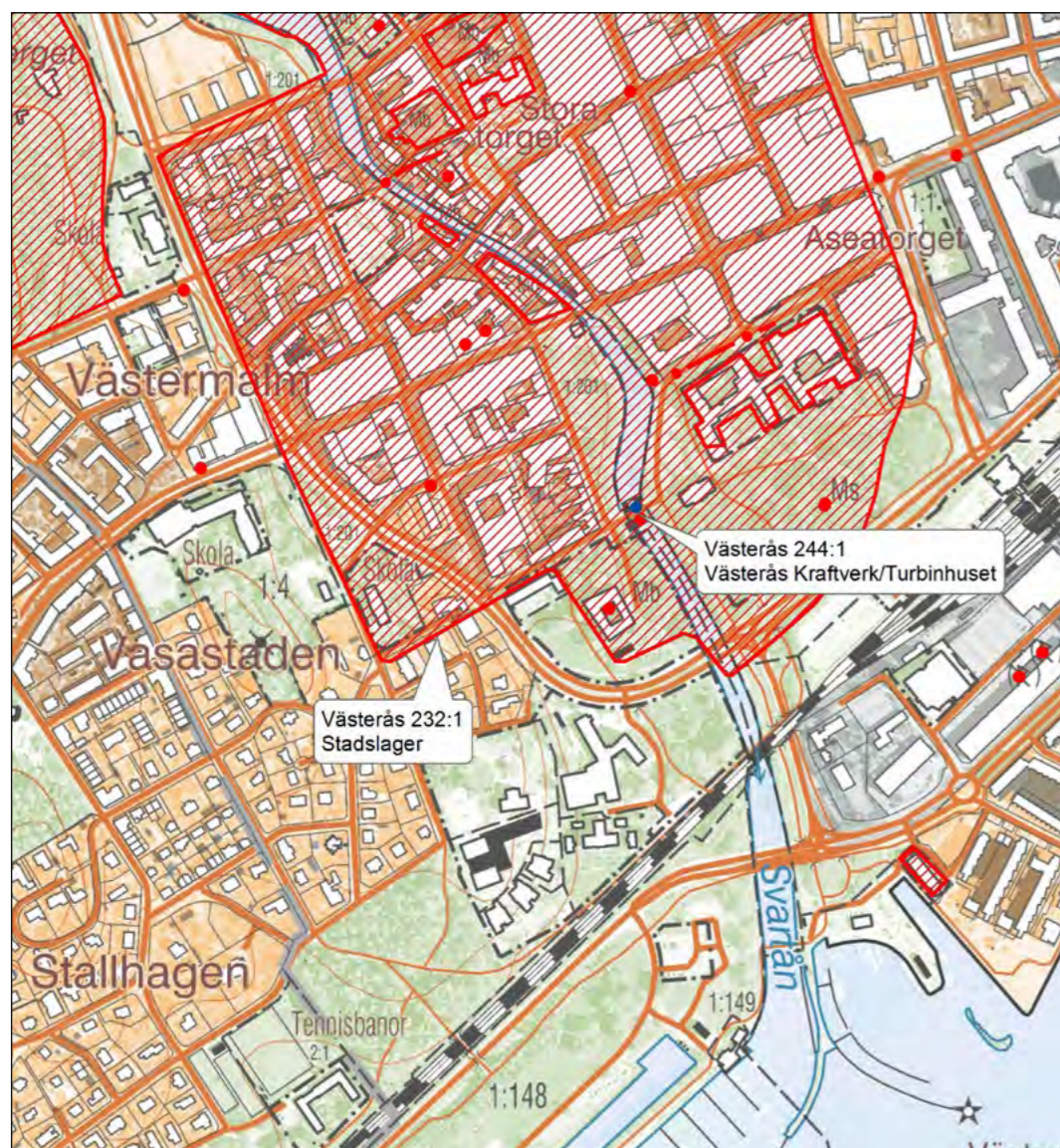
2.16 Turbinhuset

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Området närmast kraftverket utgörs i huvudsak av öppna gemensamhetsytor av parkkaraktär. Omedelbart nedanför kraftverket på åns västra sida ligger Västerås slott.

Anläggningen ligger inom en fornlämning bestående av under mark dolda kulturlager från åtminstone vikingatid/medeltid (Västerås 252:1). Turbinhuset och bron ligger inom ett riksintresse för kulturmiljövärden (U 24) med motiveringen:

Stiftsstad och residensstad präglad av medeltida lämningar, regleringen under 1600- och 1700-talet samt industrialismens samhällsbyggande under 1800-talets slut och 1900-talets början.

Figur 154. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Turbinbron i Västerås. Skala 1:8 000.

Kulturhistorisk värdering

Kraftverket och inte minst stationsbyggnaden, det så kallade Turbinhuset, i sig självt är av högt kulturhistoriskt värde. Anläggningen som färdigställdes redan år 1891 är Sveriges äldsta vattenkraftverk i drift och har haft stor betydelse för stadens utveckling eftersom kraftverket var anledningen till att ASEA etablerade sig i Västerås.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

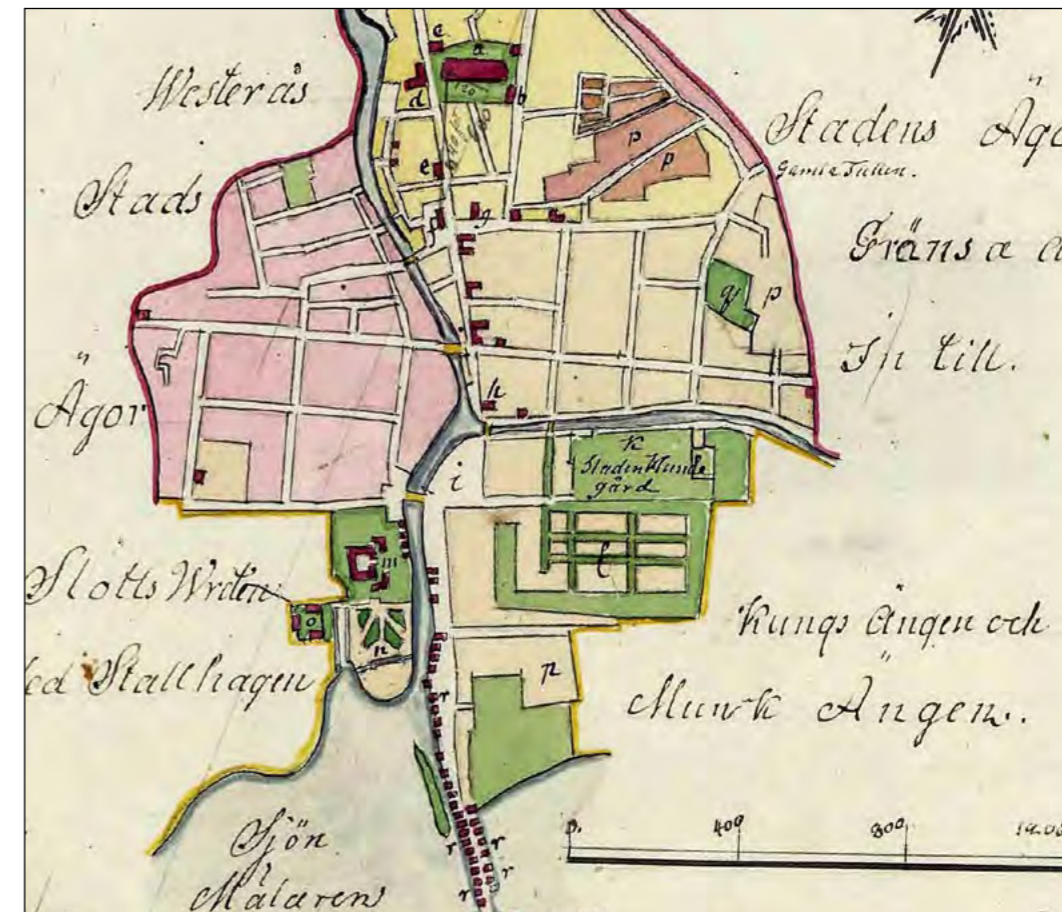
Dammen utgör ett definitivt vandringshinder. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövärden. Restaureringsåtgärder bör utformas för att anpassas till kulturmiljön i fråga om form och materialval. Vandringshindret ligger inom fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt kulturmiljölagen.

Figur 155. Ur lantmäteristyrelsens arkiv: T72-1:15. Västerås stad. 1688.

Figur 156. Ur Lantmäteris Ur Lantmäteristyrelsens arkiv:T72-1:18. Västerås stad. 1714.

Figur 158. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: Wi-14. Västerås stad, ca 1800. Wiblingen atlas, original förvaras i krigsarkivet.

Figur 157. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T72-1:27. Västerås stad. Grundritning å borggård. 1757.

Figur 159. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T72-1:38. Västerås stad. Karta 1816.

Figur 160. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T72-1:53. Västerås. Slottet. 1849.

Litteratur

Alström, U. *Två schakt i Olsbenning. Antikvarisk kontroll, RAÄ 26:1, 26:2, Olsbenning 1:5, 5:1, Karbenning, Västmanland.* Västmanlands läns museum. Kulturmiljöavdelningens rapport A. 2005:A39.

Alström, U. *Karbennings ödekyrkogård. Skydd och vård av fast fornlämning. Fornlämning Karbenning 37:1, Karbenningby S:5 (skifte 1), Karbennings socken, Norberg kommun, Västmanlands län.* Västmanland. Stiftelsen Kulturmiljövärd Rapport 2012:78.

Carlberg, H. 1921. *Om järnhanteringen i Skinnskattebergs bergslag från mitten av 1500-talet till omkring 1620.*

Holmberg, B. 1996. *Anteckningar om hyttor och hammare i Skinnskattebergs bergslag.*

Jonsson, K. 2003. *Karbenningby hytta. Schaktning vid ån. Arkeologisk förundersökning. RAÄ 39, Karbenningby 6:1, Karbennings socken, Västmanland.* Västmanlands läns museum, 2003. Kulturmiljöavdelningen; 2003:A42.

Mangård, C. (red), 1951. *Västerfärnebo. En sockenbeskrivning. Västmanlands fornminnesförening.* 1951. Västerås.

Lorichs, L. L. 1932. *Vägar och Gästgivaregårdar i Västmanlands län.* Västerås.

Millberg, P-O. 1984. *Hyttor och hamrar. I Karbenning en Bergslagssocken.* 1984:48–60. Norbergs kommun.

Kjellberg & Åström. 1873. *Sveriges industriella etablissementer.* Stockholm.

Pettersson, I.-M. 1994. *Norbergs bergslag. En sammanställning över de bergshistoriskalämningarna i Karbennings, Norbergs, Västerfärnebo och Västervåla socknar samt Fagersta stad.* Jernkontoret, Bergshistoriska utskottet, Serie H 101 och Riksantikvarieämbetet.

Ros, J. 2010. *Medeltida masugn, hyttbacke och bebyggelseämningar vid Härad. Väg 68, delen Norberg – Avesta. Förundersökningar. Fornlämning Norberg 42:1, 495 och 494. Gäsjö 6:1, Norbergs socken, Västmanland.* Stiftelsen Kulturmiljövärd Rapport 2010:18.

Ros, J. 2014 *Härads hytta. Masugn, hyttbacke samt hus från medeltid och efterreformatortid. Arkeologiska särskilda undersökningar. Fornlämningarna Norberg 42:1 och 495. Gäsjö 6:1. Norbergs socken. Västmanland.* Stiftelsen Kulturmiljövärd Rapport 2012:61.

Ingår i Länsstyrelsens rapportserie
ISSN 0284-8813

Har du frågor eller önskar fler exemplar, kontakta
Länsstyrelsen i Västmanlands län, 721 86 Västerås

Tfn 010-224 90 00 | Fax 010-224 91 10 | e-post: vastmanland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/vastmanland